

A MODERN POLITIKAI CIKLUSOK ELMÉLETE FELÉ

BEVEZETÉS HELYETT: POPULISTA JOGI ORIENTÁCIÓ ÉS A KORTÁRS DEMOKRÁCIÁK CIKLUSAI

A politikai rezsimek ciklusos váltakozásának története az ókorig megy vissza. Platón, Arisztotelész és Polybios, majd Machiavelli ahhoz hasonló problémákkal szembesültek, amelyeket ma a modern populizmusok jellemzésekor felvetünk. Ezek a problémák a demokráciáknak és a népi kormányzati formáknak a zsarnoki demagógiával szembeni ellenállási vagy túlélési képességre vonatkoznak. Ez a probléma nem merült feledésbe a progresszió 18. századi modelljében, de addigra a lineáris fejlődés vált a vezető metaforává. Hegel és Marx is ezt az irányvonalat képviselte. Vagyis napjainkban a rezsimek ciklus gondolata mintha a múlté lenne. Ez annak ellenére igaz, hogy empirikus szempontból a politikai ciklusokra emlékeztető változások – még ha nem is valódi rezsimeváltások – továbbra is megfigyelhetők. Még feltűnőbbek a politikai formák – olykor a rezsimek – ismétlődő változásai Latin-Amerikában, különösen Argentínában, ahol a populizmus az ok-okozati összefüggések egyik központi elemének tűnik. Újabban pedig meglepő módon úgy tűnik, hogy a ciklikus mintázat még a posztkommunista országokban is visszatérhet. Egyre több országban (Oroszország, Magyarország, Lengyelország) következett be tekintélyelvű erózió vagy visszaesés a populista, demagóg politikai stílusok és vezetési formák hatására. Tehát egyre inkább lehetséges a tekintélyelvűség új, talán még mindig hibrid formáinak megjelenéséről beszélni. Ezek kétségtelenül nem a múlt kommunista rezsimeinek ismétlődései, ugyanakkor erősen hasonlítanak a tekintélyelvűség olyan formáihoz, amelyeket a múltból ismerünk. Még ha tudjuk is, hogy a történelem soha nem tér vissza szó szerint a múltbeli formákhoz, a kérdés aktuális: visszatér a demokrácia és a tekintélyelvűség ciklikussága akár a rezsimekre, akár a politikai mintákra vonatkozóan? És ha igen, mi ennek az oka? A populizmus a fő bűnös? Vagy legalábbis egyike a lehetséges okoknak?

Az ókori ciklikus koncepciók, azok későbbi hatása, valamint az e logika meghaladására tett kísérletek felvázolása után az 1980-as évektől napjainkig a politikatudományi irodalomban lassan újra megjelenő kvázi-ciklikus mintázat bemutatására térek át.

A lépések a következő problémákra összpontosítanak: 1. a demokráciák összeomlása; 2. átmenet a demokráciába (vagy átmenet „a tekintélyelvű uralomból”);

3. a demokráciák konszolidációs kihívásai; és 4. visszaesés, erózió, hibridizáció, valamint a demokráciák parabolái. Ebben a tanulmányban a populizmusnak e változásokban játszott szerepét vizsgálom. Ha a populizmus valóban hozzájárul egy ciklikus minta kialakulásához, akkor felmerül a kérdés, vajon le lehet-e ezt a fajta politikát győzni, azaz meg lehet-e törni a ciklust?

POLITIKAI CIKLUS-MODELLEK

A politikai ciklusok hagyományos modellje. Arisztotelész és Polybios magyarázatai. Egyenlőtlenség és elituralom?

A politikai élet ciklikus változásokon alapuló metaforikus ábrázolása, amely nyilvánvalóan a természet évszakainak és az emberi test folyamatainak mintáját követi, szinte egyidős a feljegyzett történelemmel. Ez a gondolat legteljesebben az ókori Görögországban bontakozott ki (bár feltehetően korábban is megjelent hasonló formában Kínában és Indiában). A nyugati gondolkodásban betöltött óriási befolyása miatt soha nem tűnt el, még a zsidó–keresztény eszkatológiai lineáris koncepcióval folytatott versengése ellenére sem, amelyből a progresszió 18. századi koncepciója származik. A kormányzati formákról szóló klasszikus osztályozás Arisztotelésztől,¹ a cikluselmélet pedig – szerintem – legvilágosabb magyarázata Polybiustól² mindmáig jelentős hatással bír.

Az ókori Görögországban számos elképzelés létezett a lehetséges kormányzati formákról, ám mindegyik Arisztotelész modelljére épült. Polybiusnál ez

a modell szabályos és mereven ismétlődő ciklussá rendeződött. Tekintettel a modern kor teljesen eltérő kontextusára, az ezeken a modelleken alapuló, a ciklusok létezésére és ingadozására vonatkozó magyarázatok ma nem annyira relevánsak, mégis érdemes felidézni őket.

Bár Platón politikai formákról és a hanyatlásukról szóló elmélete már előrevetítette,³ történelmileg Arisztotelész empirikus, differenciált és több okra visszavezethető osztályozása vált a legjelentősebbé, azáltal is, hogy Polybios közvetlenebbül alkalmazható mereven ciklikus modelljére is hatással volt. Arisztotelész a politikai formákat két fő kritérium szerint osztályozta: az uralkodók száma szerint, valamint hogy elsősorban közérdekből és a törvény szerint uralkodtak-e, vagy minden jogállamiságot megsértve a saját, éppen uralkodó osztály (az uralkodók, a gazdagok vagy a szegények) javára. Arisztotelész kritikusan viszonyult minden merev ciklikus koncepcióhoz, és inkább a rendszerváltás különböző formáit és lehetséges irányait vizsgálta, amelyeket ábrázolásában nem lehetett egyetlen mintára redukálni. Anélkül, hogy ismert vagy elképzelt volna egy olyan történelmi modellt a polisz világában (még ha az ázsiai birodalmakkal tisztában is volt), amely képes lett volna megtörni a formák közötti általános ingadozási mintát, megpróbálta bemutatni a deformáció okait. Mindig „gyakorlatias” gondolkodású volt, ezért megpróbálta kitalálni, hogyan lehetne ellensúlyozni ezeket, nevezetesen hogyan lehetne megőrizni a „jó alkotmányokat”. Először is azt állította, hogy a különböző társadalmak különböző kormányzati formákhoz vezetnek. Ezért a kritikusoknak vagy a befolyásos elemzőknek nem a legjobbat kell keresniük (ahogy Platón tette), hanem az egyes közösségek számára legmegfelelőbb és legelfogadhatóbb formát. Ráadásul a választás nemcsak a fő formák között történik, hanem az egyes formákon belül a lehetséges alformák között is. Azonban Arisztotelész szerint kerülni kell a kormányzati formák torzult változatait, amelyekben a törvények nem érvényesülnek – nevezetesen a zsarnokságot, az oligarchiát és az általa demokráciának nevezett csöcselék uralmát.⁴

Arisztotelésznél két dimenzió játszik szerepet: egy empirikus oksági és egy normatív dimenzió. Empirikus szinten az ok szinte mindig a társadalmi struktúrában gyökerező politikai frakciókban rejlik, amelyek érdekeik alapján igyekeznek megdönteni egy

formát és létrehozni egy újat. Arisztotelész egyértelműen utal rá, hogy egy ilyen törekvés valószínűleg a zsarnokság, az oligarchia és a „demokrácia” torzult vagy „nem mérsékelt” változataiban éri el a célját. Normatív szinten elmondható, hogy a kihívó frakció a kollektív érdek, vagyis a közjó nevében lép fel. Ebből következhet, hogy siker esetén a kihívók létrehozhatják az egyik forma „jó változatát”. Arisztotelész azonban ezt nem mondja ki, inkább arra utal, hogy a rendszer megkérdőjelezése egy másik „rossz” forma kialakulásához vezethet, és még a rendszer-váltás sem biztos, hogy bekövetkezik.

Furcsa módon a történész Polybios volt az, aki egy egyszerű, ismétlődő sémát, egy valódi ciklust dolgozott ki, amelyet új dimenzióval is gazdagított. Arisztotelész osztályozását követve Polybios a kormányzati vagy rezsimciklusokat úgy ábrázolja, mint

AZ EGYMÁST KÖVETŐ NEMZEDÉKEK (VAGYIS A KONSTITUÁLT HATALMAK) IDŐVEL EGYRE INKÁBB IGYEKEZNEK SAJÁT HASZNUKRA FORDÍTANI A KEZDETEK EREDMÉNYEIT, AMINEK KÖVETKEZTÉBEN AZ EREDETI FORMÁK FOKOZATOSAN TORZULNAK: A MONARCHIA ZSARNOKSÁGGÁ, AZ ARISZTOKRÁCIA OLIGARCHIÁVÁ, A DEMOKRÁCIA PEDIG CSÖCSELEKURALOMMÁ ALAKUL

amelyek végső soron a generációk sorrendjén alapulnak. A három jó, azaz a „közérdekű” forma – kezdve a monarchikus formával – mindegyike az egyéni jogalkotók hagyományán alapul. Polybios tisztában volt azzal, hogy az ilyen rendszereket többnyire egy elit-csoport („az első generáció”) hozza létre, élükön az „alapítók-kal” (mai terminológiával: *az alkotmányozó hatalmakkal*). Az egymást követő nemzedékek (vagyis *a konstituált hatalmak*) idővel egyre inkább igyekeznek saját hasznukra fordítani a kezdetek eredmé-

nyeit, aminek következtében az eredeti formák fokozatosan torzulnak: a monarchia zsarnoksággá, az arisztokrácia oligarchiává, a demokrácia pedig csöcselékuralommá alakul. Ebben az érvelésben ha egy forma korrupt, az ellene lázadók el akarják kerülni azt, ami korrupcióhoz vezetett, s ezért általában alternatív formát választanak, amelyben a hatalomgyakorlók száma eltér a korábitól, például arisztokráciát a zsarnokság után, demokráciát az oligarchia után. A monarchia a csöcselék uralma („demokrácia”) után zárja le a ciklust. Ez egy logikailag elegáns, de túlságosan merev ciklikus koncepció volt, amelyet nehéz volt igazolni a görög városállamok vagy Róma tényleges történelmének fényében. Polybiust azonban jobban foglalkoztatta az a kérdés, hogy hogyan lehet megszakítani vagy elhagyni a ciklust vagy az oszcillációt. Ekkor ismerte fel, hogy a rómaiak fokozatosan megteremtettek egy olyan kormányzati formát, amely nem érzékeny a ciklikus hanyatlásra és megújulásra: létrehozták a monarchia (a konzulok és esetleg a diktatúra), az arisztokrácia (a szenátus) és a de-

mokrácia (a nemzetgyűlés és a tribunusok) elemeit ötvöző vegyes kormányzati formát.

*A ciklikus koncepció kora újkori visszatérése
(Machiavelli, Montesquieu)*

A görög klasszikusokon nevelkedett gondolkodók – Machiavellitől Montesquieu-ig és az amerikai „alapító atyáig” – már iskolai tanulmányaik és olvasmányaik során magukba szívták a politikai ciklusok gondolatát. Ráadásul a polybiusi változat volt a legérthetőbb és legkönnyebben megismételhető formula az arisztotelészi vagy empirikus kétségek ellenére. Machiavelli volt az, aki – bár bizonyos módosításokkal – a legismertebben alkalmazta az arisztotelészi modellt.⁵ Az „állam” három rossz formája megegyezik az örökölt modellben szereplővel (a rossz demokrácia *licenziozo* [anarchia!]) csakúgy, mint a három jó forma (a jó demokrácia neve *popolare*), azzal a kikötéssel, hogy a három jó forma is „káros”, mert hajlamosak rövid ideig működni, könnyen korrupttá válnak, és nincsenek eszközeik arra, hogy megakadályozzák a deformált/eltorzult változatba történő átalakulást. A generációkról szóló érvelés megismétlődik, de azzal az érdekes változtatással, hogy a korrupcióért részben a kiválasztás öröklődéssel való helyettesítése a felelős. Így Machiavelli egyértelműen reprodukálja azt az érvet, amely szerint a ciklus többé-kevésbé elkerülhetetlen minden kormányzat számára, még akkor is, ha ezt három feltételhez köti: 1. egyetlen következő fordulat sem jelenti a korábbi forma teljes visszatérését; 2. a ciklus külső hódítások és birodalmi beolvasztások miatt megszakadhat; és 3. az intézményi tervezés szintjén lehetséges a ciklusból tanulni. A 3. érv a legklasszikusabb és legfontosabb. Az egyébként determinisztikus gondolatmenettel ellentétben a kidolgozott megoldás egyértelműen megegyezik Polybiuséval, azaz a három típus kormányzati keverékét hozza létre.

Az amerikai alkotmány megalkotóira Montesquieu gyakorolt különösen nagy hatást.⁶ Az amerikaiak számára a vegyes kormányzás elképzelése többek között azt a célt szolgálta, hogy ellensúlyozza a népi demagógiát, vagyis azt, amit visszatekintve a populista vezetők és követők megjelenésének nevezhünk. Forradalmukban – és ez még inkább igaz volt a francia esetre – kiderült, hogy a népi demagógia és az alkotmányosság könnyen alapvető ellentétékké válhatnak. Bár Montesquieu a nagy területi államok világában élt és alkotott – szemben Machiavelli Olaszországával –, mégis majdnem mindig a kormányzási formák klasszikus sémáját választotta: monarchia, despotizmus és köztársaság. Ez a rendszer még min-

dig közel áll a hagyományos antik rendszerhez, mivel a köztársaság formája magában foglalja mind az arisztokráciát, mind a demokráciát. Így a rendszer valójában négy részből áll. Az oligarchia és az „anarchia”, vagyis a szabadság két hagyományosan korrump formája hiányzik, az arisztokrácia és a demokrácia korrupciója mindazonáltal komoly problémaként tematizálódik. Ráadásul a zsarnokságot, amelyet történelmileg a városállamokból ismerünk, Montesquieu elhanyagolta, vagy feloldotta a despotizmusban.

Ugyanakkor a nagy területi államok világában, amely magában foglalta az európai kis városállami egységeket, Montesquieu problémája megváltozott. Elsősorban a kialakulóban lévő monarchiának, a rendi államnak [*Ständestaat*nak] a magyarázója és védelmezője lett. Ez számára a monarchia új definícióját eredményezte, nevezetesen a király törvényes uralmát, amelyet a rendek közbenső testületeinek létezése mérsékel. A legfontosabb ellentét itt nem a köztársaságokkal, hanem a monarchikus despotizmussal állt fenn, amely definíciója szerint sem nem törvényes, sem közbenső szerveket nem foglal magában. A kontrasztmodell a királyi abszolútizmus korában dinamikus volt: a királyok és az új típusú bürokratikus adminisztrátoraik által a törvényes hatalom ellen végrehajtott „abszolutista” támadások miatt a rendi államot a megsemmisülés veszélye fenyegette. Montesquieu ennek a fenyegetésnek és az ebből eredő küzdelemnek két lehetséges kimenetelét látta: a királyi abszolútizmus tökéletesedését mint a despotizmus új formáját vagy a rendi állam alkotmányos és korlátozott monarchiává való átalakítását. A második lehetőséget a három hatalmi ág szétválasztása jellemezte, amely akkoriban egyedülálló volt, de amelyet Angliában látni vélte. Az első lehetőséget azonban saját hazájában, Franciaországban fenyegetésnek és lehetséges valóságnak tekintette, amelyet olyan államalkotók vezettek be, mint Richelieu bíboros.

Montesquieu különösen a jövő szempontjából hangsúlyozta a nagy területi államok, mint például Anglia és Franciaország dinamikáját, de nem feledkezett meg a még létező köztársaságokról sem. Ezek az államok az ő idejében mind kicsinek bizonyultak, és különösen fogékonyak voltak az elődöktől örökölt ciklusgondolatra. Úgy vélte, „[h]a egy köztársaság kicsi, akkor idegen erők pusztítják el; ha nagy, akkor belső hiányosságok teszik tönkre. E kettős kellemetlenségért a demokráciák és az arisztokráciák egyformán felelősek, legyenek azok jók vagy rosszak.”⁷ Azaz szerinte a köztársaságok paradoxona vagy a klasszikus ciklus visszatérése volt annak időszakosan elkerülhetetlen belső konfliktusaival, vagy – ami még rosszabb – a nagy területi államok egyikébe való beolvasztás

veszélye. Azonban bármely nagyszabású belső növekedés deformációnak és degenerációnak tette volna ki a köztársasági intézményt, ahogyan az az ókori világban is történt. De Montesquieu itt is látott kiutat: nem a híres alkotmányos *hatalmi ágak szétválasztásában* („separation of powers”), ahogyan azt a rendi állam esetében javasolta, hanem abban, amit később a kis egységekből álló konföderációs államok belül a *hatalmi ágak megosztásának* („division of powers”) neveztek, és amely egységek együttesen elérhetik a nagyobb méretű államok védelmi előnyeit. Montesquieu úttörő szerepet játszott annak a nézetnek a kidolgozásában, hogy a szabadság és a jogállamiság jövője a megfelelő intézményi kialakítástól függ.

Marx (vonakodó) felismerése a ciklusról és annak strukturális alapjairól: a kapitalizmus és a demokrácia közötti ellentmondás/feszültség

Tekintettel Marx elidegenedésére az állam ókori és 18. századi modelljétől, meglehetősen meglepő, hogy a köztársaság és a tekintélyelvű uralom közötti ciklusok kérdése újra megjelenik történelmi műveiben, bár a ciklus kifejezést szinte soha nem használta.⁸ A rezsimek és annak szakaszait az általános választójoghoz kapcsolódó „demokrácia” és a kapitalista társadalmi viszonyok közötti alapvető ellentét alapján magyarázta. Marx ezzel összefüggésben azt a kérdést tárgyalta, hogy miért vezették be az általános választójogot 1848-ban az akkor már kapitalista Franciaországban. Szívesen idézte a nagyon vonakodó republikánust, több francia rezsimek fontos alapítóját, Adolphe Thiers-t, aki szerint „a köztársaság az a kormányzási forma, amely a legkevesbé oszt meg minket”.⁹ A „mi” leginkább a két fő monarchista frakciót, a Bourbon-legitimistákat és az orleanista monarchistákat jelentette, de Marx (szokása szerint) ezt a polgári érdekek pénzügyi és ipari szektorai közötti megosztottságként értelmezte, ahol mindkét szektor konfliktusban állt a vidéki földbirtokosokkal. Ebben az érvelésben a „második legjobb” megoldás mindkét oldal számára az lenne, ha a parlamentáris köztársaság alatt és által ők ketten (vagy hárman) együtt kormányozhatnának, kompromisszumot köthetnének eltérő nézeteiket illetően, vagy felváltva gyakorolhatnák a hatalmat.

De miért éppen az általános, s nem a korlátozott választójog vált meghatározóvá? Marx ebben az összefüggésben hangsúlyozza más társadalmi rétegek, köztük a párizsi proletariátus mozgósítását és forra-

dalmi szerepét, amely az általános választójog ellenére végül vereséget szenved. Fő érve az, hogy az általános választójogot alulról érkező nyomás hatására sikerült elérni, de az mindig is fenyegetést jelentett a burzsoáziára nézve, mivel lehetőséget adott a jövődelem újraelosztására irányuló törvények megalkotására, sőt akár bizonyos kollektív termelési formák bevezetésére is. Az általános választójog fő eredménye mégis egy népszerű demagóg vezető, Louis Bonaparte elnökké választása lett. Marx szerint Bonaparte 1851-es puccsának és diktatúrájának a parlamenten kívüli számos burzsoá frakció általi elfogadása nemcsak az általános választójog által elért eredménnyel való megalkuvást, hanem annak megszelídítését is jelentette. Az általános választójog veszélyt jelentett a kapitalista rendre és annak haszonélvezőire, ezért a nagy francia forradalom előzményei ellenére folytatták a korlátozását. Mivel tisztában voltak a népi nyomás lehetséges veszélyeivel, egy másik alternatívát kellett találni. A válasz a népszavazási politika volt, más szóval a populizmus, amely magában foglalta mind a népi támogatás mozgósítását, mind pedig annak meggyengítését. Ennek eredményeként egy újfajta diktatúra jelent meg.

Franciaországban forradalmak ciklusa játszódott le (1789, 1792, 1830, 1848), valamint ehhez kapcsolódóan a politikai uralom formáinak ciklusa (monarchia, köztársaság, diktatúra, monarchia, köztársaság, diktatúra). A demokrácia és a kapitalizmus közötti ellentmondás valószínűleg nem magyarázza e szakaszok váltakozását, és még kevésbé alkalmazható a 19. század későbbi fejleményeire. Érdekes módon Marx azt is kénytelen volt mérlegelni, hogy a ciklus folytatódott-e 1871-ben, a második diktatúra összeomlása után. Ebben a történelmi pillanatban lehetségesnek tűnt a ciklus radikális megszakítása a demokrácia és a kapitalizmus átalakítása révén. Ez a párizsi kommun

MONTESQUIEU ÚTTÖRŐ SZEREPE
T JÁTSZOTT ANNAK A NÉZETNEK A KIDOLGOZÁSÁBAN,
HOGY A SZABADSÁG ÉS A JOGÁLLAMISÁG JÖVŐJE A
MEGFELELŐ INTÉZMÉNYI KIALAKÍTÁSTÓL FÜGG

radikális demokratikus projektjének is tekinthető. Ha a kommun sikerrel járt volna, a progresszív linearitás győzedelmeskedett volna a ciklus felett. De ez kudarcot vallott, és a kommun által megkérdőjelezett parlamentáris köztársaság, valamint a kapitalista termelési mód visszaállt. Marx egyetlen

valódi magyarázata az volt, hogy a ciklus (amit nem nevezett annak) diadalmaskodott, mert a munkásmozgalom még éretlen volt, vagy számszerűen ki-sebbségben volt a francia lakosság méretéhez képest. Ezért azt feltételezte, hogy a munkásmozgalom fejlődése és a szocialista politika későbbi alakulása annak jele volt, hogy a kapitalizmus és a liberális demokrácia közötti feszültség is helyreállt.

*A kapitalizmus és a demokrácia közti ellentmondás
megszüntetésének vagy csökkentésének lehetőségei*

Marx bonapartizmuselemzése és annak politikai ciklusokkal való implicit kapcsolata fontos eszköz maradt azok számára, akik kénytelenek voltak számolni a történelem lineáris koncepciójának és a gyorsuló progresszió előrejelzésének előre nem látható problémáival. Így ezt a modellt használták mind az olasz és a német fasiszmus felemelkedésének, mind a Szovjetunióban bekövetkezett sztálini fordulat sikerének magyarázatára.¹⁰ Elméleti síkon a bonapartista modell használható volt két nagyon különböző politika, a szociáldemokrata és a tekintélyelvű politika előrejelzésére és magyarázatára. Mindkettő részben átfedésben lehetett a populizmus egy-egy formájával: a szociáldemokrácia a baloldali populizmussal, a fasiszmus pedig a jobboldali populizmussal.

Nagyon sematikus azt mondhatjuk, hogy a demokrácia és a kapitalizmus közötti ellentmondás feloldására három lehetséges utat találtak: 1. a demokratikus dimenzió helyettesítését – a fasiszmushoz hasonlóan, de annál kevésbé terrorisztikus tekintélyelvű lehetőségekkel; 2. a kapitalista dimenzió módosítását (semmiképpen sem „helyettesítését”) és a demokratikus oldalra építkezést; végül 3. mindkét dimenzió helyettesítését, ahogy az történt a Szovjetunióban és annak szövetséges országaiban. Ezeknek a lehetőségeknek azonban csak a legszélsőséesebb változatokban, a legradikálisabb szakaszban sikerült felszámolniuk a ciklust, egyes esetekben meghosszabbítva az elnyomó tekintélyelvű uralmat. A logika szintjén természetesen lenne egy negyedik lehetőség: a kapitalizmus helyettesítése egy megújult, radikalizált demokráciával. Erre nincs történelmileg sikeres modellünk, de fontos eleme lenne egy dinamikus piacgazdaság, amelyben az egyéni tulajdon lenne cserélve kooperációs és öngazgató formákra.

*A ciklus megszüntetése
a fasiszmus alatt?*

A 20. században az első világháború utáni Európában, a fasiszmus felemelkedésére alkalmazták legközvetlenebbül Marx strukturális modelljét, valamint az ahhoz kapcsolódó cikluselméletet. Az első világháború után és az 1930-as években a kapitalizmus több országban – elsősorban Olaszországban és Németországban – súlyos válságba került erősen mozgósított, osztály-

tudatos munkásmozgalmakkal. Vajda Mihály szerint¹¹ a fenyegetett burzsoá rétegek valójában egy olaszországi forradalomtól rettegvé „választották” Mussolini mozgalmát, Hitlerét pedig a német szociáldemokrata reformizmustól való félelem miatt. Bár jelentős eltérések voltak az egyes államok között, a demokratikus politika eltörlése vagy formalizálása minden fasiszta vagy protofasiszta államban közös volt. Arra a kérdésre

azonban, hogy ezek az intézkedések megszüntették-e a ciklust, általában nemleges választ kell adni. A ciklus befejeződése csak a rezsim szintjére igaz, hiszen a fasiszmus uralma alatt nem történt rendszerváltás, és a két legfontosabb változatot, valamint szövetségeiket csak a katonai vereség

és megszállás döntötte meg. De ez nem lenne igaz a politikai ciklusokra, ahogy azt az 1923–1938 közötti olasz gazdaságpolitikai változások és az 1930-as évek németországi változásai is bebizonyították.¹²

A ciklus felszámolása az államszocializmus alatt?

Természetesen azt gondolhatnánk, hogy ha a ciklus a kapitalizmus és a demokrácia ellentmondásában gyökerezik, akkor mindkettő forradalmi helyettesítése véget vethet a ciklus lehetőségének. A szovjet típusú társadalmak több mint 60 éves története Lenintől Teng Hsziao-pingig, amely tele van kvázi-ciklikus fordulatokkal, ellentmond ennek a hipotézisnek. Az biztos, hogy az 1990-es összeomlásig ezeknek a fordulatoknak a többsége politikai és nem rezsim szinten következett be. De hogyan történhetek meg egyáltalán, ha a kapitalizmus és a demokrácia is megszűnt? A két rövid válasz az, hogy a kapitalizmusnak soha nem jelent meg hatékony alternatívája, és a szocialista országok mindig is kötődtek a külső kapitalista mechanizmusokhoz és a hozzájuk kapcsolódó belső kihívásokhoz. A sokkal hosszabb, de meggyőzőbb válasz pedig a parancsmodell alapvető hibáin és annak a minimális szociális jóléttel kapcsolatos feszültségein alapul. Ezt azonban alkalmazni kellene a rezsimok tényleges történelmére.

*A ciklus elkerülése a demokráciában?
A szociáldemokrácia kísérlete*

Vajon a keynesi vagy a szociáldemokrata intervencionizmus megszüntette a ciklust? Eduard Bernstein¹³ jóval Keynes előtt azt remélte, hogy a politikai demokrácia továbbra is módosíthatja, sőt átalakíthatja

a kapitalizmust, amíg ez a termelési mód el nem tűnik a ciklus tendenciáival együtt. A demokratikus kapitalizmus projektje bizonyult-e valaha is teljes mértékben sikeresnek? A kapcsolat mindenesetre valamivel erősebb a politikai ciklusok esetében, mint a rezsimeciklusok esetében. És ezek a politikai ciklusok egyértelműen folytatódnak a demokráciákban. Ezt bizonyítják a Thatcher és Reagan nevével fémjelzett neoliberális fordulatok. Ezek majdnem minden kapitalista országban és különösen az Európai Unió országaiban a jóléti államok bizonyos leépítését jelentették. Elértük-e ennek a stádiumnak is a végét? Ez nagy kérdés ma, az újabb autoritáriánus populisták kezdeményezések fényében.¹⁴

Ha a kapitalizmus és a demokrácia közötti feszültségek csökkentésére irányuló projekt a bonapartista mintát követi, nevezetesen a demokrácia eltörlését vagy demagóg módon történő felváltását, az ebből fakadó ciklusprobléma elméleti szempontból a *rezsimeciklusok* problémája. Ez a logika azonban csak Franciaországban valósult meg a 19. században, illetve legfeljebb részben a totalitarizmus modern formáinak egyikében, nevezetesen a fasiszmusban.

Alternatív megoldásként, ha a feszültségcsökkentés projektje a kapitalizmus reformját célozza a demokratikus intervencionizmus logikáján belül, akkor, szinte tautologikus módon, *politikai ciklusok* megjelenése várható. Ezeket a legfejlettebb kapitalista országokban már bizonyították. Kiváló munkák dokumentálják az Egyesült Államok politikai ciklusait, amelyek elemzésében szerepet játszik a kapitalizmus/demokrácia problémája, még akkor is, ha a vizsgálatok a modernebb korszakokra korlátozódnak.¹⁵

Az európai szociáldemokráciát vizsgáló párhuzamos munkáknak ugyanezt kellene igazolniuk, ami két további kérdést vet fel. Az egyik az érintett periodicitás. Schlesinger és Balkin kénytelenek voltak belátni, hogy a nagy történelmi események (például a világháborúk) megváltoztathatják a periodicitást. Balkinnak el kellett ismernie, hogy korunkban a technológiai változások miatt megnőtt az úgynevezett „kapcsolódó” és „szemben álló” politikai vezetők alatti szakaszok hossza.¹⁶ A második probléma a politika és a rezsimeciklusok lehetséges kölcsönhatása. Már láttuk a változó politikai eszközök alkalmazását a tekintélyelvű rezsimek alatt (totalitárius vs. autoritáriánus, laissez faire vs. intervenionista). Felmérül azonban a kérdés, hogy a politikai ciklusok

fordulataiban, különösen a „neoliberális” szakaszokban megjelenhetnek-e a radikális rendszerváltók tekintélyelvű eszközei vagy sem. Valójában nem zárható ki a politikai ciklusok rendszerciklusokká való átalakítása, még akkor sem, ha nincs jó példánk egy ilyen befejezett folyamatra.

Kétségtelen, hogy a rezsimek és politikák kétféle ciklusa konvergálhat, és így egymás mellett is létezhet. Ezt történelmi példák is alátámasztják, különösen a fasiszta államok válságkezelési, munkavállalóvédelmi és újraelosztási kísérletei. Számunkra elsősorban annak elméleti lehetősége bír jelentőséggel, hogy a rezsimek – hirtelen vagy fokozatosan – autoriter irányba változhat. Az 1973-as chilei események azt mutatják, hogy ha az elit a demokrácia keretein belül nem tud sikeres fordulatot végrehajtani a politikai ciklusban, akkor a tekintélyelvű fordulat sokak számára elfogadható, sőt

egyesek számára akár üdvözlendő is lehet. A neoliberális megoldások másutt is – beleértve a szociáldemokrácia európai megjelenéseit is – megszorításokat és a növekvő egyenlőtlenség elfogadását jelentik. Újraindult-e a ciklus azokban az országokban, ahol a neoliberalizmus diadalmaskodott? Ez elsősorban Közép-Európában és Oroszországban mondható el, ahol 1989 után a neoliberalizmus radikális formáit külső erők kényszerítették ki. De a neoliberális megszorítások és a tekintélyelvű pártok növekedése Nyugat-Európában (és még az Egyesült Államokban is, ahol a két nagy párt egyike tekintélyelvűvé vált) azt jelzi, hogy a ciklusokhoz való visszatérés lehetséges a politika, sőt talán még a rezsimek szintjén is. Hogy az eredmény ciklus lesz-e (és ha igen, politikai vagy rezsimeciklus), vagy csak demokratikus parabola (egy határmezsgye valahol a politikai és a rezsimeciklus lehetőségei között) – azaz a demokratikus részvétel és az elszámoltathatóság eróziója¹⁷ –, túl korai megmondani.

A KÖZELMŰLT POLITIKAI SZOCIOLÓGIÁJÁNAK IMPLICIT CIKLUSA: ÖSSZEOMLÁS, ÁTMENET ÉS KONZOLIDÁCIÓ

A Juan Linzhez hasonló politológusok generációja számára nemcsak a Linz hazájában, Spanyolországban fennálló Franco-diktatúra és a latin-amerikai katonai rezsimek, hanem mindenekelőtt a német Weimari Köztársaság tragikus története jelentette a

demokratikus összeomlás problémáinak vizsgálati alapját.¹⁸ Ez az összeomlás és az általa jogosan keltett félelmek annak a vizsgálatát ösztönözték, hogy a jövőben hogyan kerüljék el a hasonló helyzeteket. Vitathatatlanul Max Weber munkássága vált irányadóvá.¹⁹ A modern társadalmak válságának problémáját és annak számos szintjét újrafogalmazva a hangsúly a legitimitás alapvető problémájára helyeződött a motiváció, a hatékonyság és az eredményesség mellett.

Érdekes módon a demokráciáról és a tekintélyelvűségről szóló legfontosabb politikatudományi irodalom maga is ciklikusnak tűnik. Az első, Juan Linz vezetésével készült tanulmány sorozat az 1970-es évek chilei eseményeinek hatására az „összeomlásokra” koncentrált.²⁰ Az 1980-as évekre a hangsúly az „átmenetre” helyeződött, bár eleinte még „a tekintélyelvű uralomból” és még nem egyértelműen „a demokráciába”.²¹ Aztán az 1990-es években a fő téma a „demokratikus konszolidáció” lett.²² Az évtized későbbi szakaszában az átmenetet és a konszolidációt együtt kezelték, és még optimistábban a posztsovjét világot is bevonták az átfogó összehasonlításba.²³ 2004-től kezdődően Crouch demokratikus paraboláról kezdett beszélni, amelynek keretében az új tekintélyelvűség(ek) küszöbét nem lehetett egyértelműen jelezni. Bár a vonatkozó művek egyike sem állítja „a” vagy „egy” ciklus újakezdődését, ennek lehetőségét jelzik bizonyos változások, többek között az egyre több helyen zajló alkotmányozási folyamatok. Jelen tanulmány kontextusában relevánsabb, hogy az átmenettel foglalkozó irodalom minden szakasza kénytelen volt szembenézni a demokrácia és a tekintélyelvűség ciklusainak lehetőségével, paradox módon nemcsak magyarázatként, hanem az összeomlásról szóló kutatások esetében ígéretként is, az átmenetről és a konszolidációról szóló tanulmányok esetében pedig állandóan jelen lévő fenyegetésként.

*A ciklus helyreállításának ígérete
a demokrácia összeomlása során*

Juan Linz a liberális demokráciák potenciálisan végzetes válságainak öt lehetséges kimenetelét vázolja fel európai és latin-amerikai empirikus anyagokból merítve.²⁴ Ezek közül kettő, a (valódi) veszélyhelyzeti kormány és a hagyományos uralkodó elit választott kormánya nem jelent rendszerváltást, így ciklusnak sem minősül. A másik három forma azonban igen: a

forradalmak egyik lehetséges kimenetele (amikor a tekintélyelvűség egyik formája felváltja a másikat, mint Kubában) a katonai puccs, valamint a ritka tömegalapú tekintélyelvű rezsim (mint Nicaraguában). Linz azonban ezek közül általában két lehetőséget figyelmen kívül hagy: a tömegalapú tekintélyelvű rezsimet a nemzetközi hiteltelensége miatt és a forradalmi utat az Egyesült Államok Latin-Amerika bizonyos régióira és egyes demokratikus kapitalista államokra gyakorolt hatalma miatt. Empirikus meg-

fontolások alapján Linz és követői elsősorban a katonai vezetői sű puccs lehetőségét emelik ki, amely mindenhol releváns lehet, ahol a gazdasági és/vagy politikai válság erős, önálló cselekvésre képes hadsereggel társul.

Kezdetben a válságok elemzése egyoldalú volt: a kormányzati

szereplőkre és azok megosztottságára összpontosított. Általában – eleinte Linz is – figyelmen kívül hagyták a népi mobilizációt és a populizmust. Ennek az egyoldalúságnak az ellensúlyozására vezette be O'Donnell az úgynevezett „lehetetlen játék” fogalmát Argentínával kapcsolatban, amelyet az 1990-es évektől Linz is átvett.²⁵ Ez a fogalom azt a jelenséget írja le, hogy a hatalom birtokosai szemszögéből nézve egy nagyon sikeres populista párt (mint a peronista justicialisták vagy talán a perui APRA) nagy valószínűséggel megnyerné a választásokat, de ezt nem lehet megengedni, mivel az ő hatalomra kerülésük deformálná, sőt meg is szüntetné a politikai demokráciát. Ugyanakkor, bár a legnagyobb demokratikus párt nem jelent veszélyt a demokráciára, valójában nem tud választásokat nyerni a tömegszavazók populista orientációja miatt. Ez vagy patthelyzethez, vagy ismétlődő összeomlásokhoz vezet. A katonaság mindkét esetben játékvezetőként lép közbe, elnyomva a populistákat. Az összeomlást ennek megfelelően közvetetten a populizmus okozza, mert a populistákról feltételezik, hogy hatalomra kerülve autoriter politikát folytatnának, amit Perón első elnöksége vagy később a perui hadsereg fellépése meg is erősített. Amikor azonban elvesztették hatalmi pozícióikat, úgy tűnt, hogy destabilizálják a demokratikus ellenfelek kormányait. Így kialakul egy ciklus a félig demokratikus és a katonai kormányok között. Argentínában 1955 és 1973 között 7 ilyen kormány, azaz átmeneti rezsim került hatalomra.²⁶

Vajon a tekintélyelvű katonai junták által végrehajtott sikeres stabilizálás magában foglalja-e a demokrácia helyreállításának valószínűségét? A demokratikus ideológiák dominanciájának korában a legitimitás szintjén igenlő a válasz, hiszen nincsenek

olyan normatív kritériumok, amelyek alapján az állandó katonai rezsimek igazolhatók lennének. Ugyanakkor világszerte számos példa utal arra, hogy ezek a rezsimek jelentős ideig – ha nem is véglegesen – fennmaradnak. A szóban forgó ciklikus mechanizmus működésbe lépése azonban számos tényezőtől függ, beleértve a kudarcot és az ebből eredő kormányválságot, a demokratizálódás érdekében történő külső beavatkozást és mindenekelőtt az uralkodó eliten (és külső támogatóikon) belüli szakadásokat és megosztottságokat.

Az újra-egyensúlyozást Linz az összeomlott demokratikus rend új vezetés alatti újjáépítéseként és egy új alkotmányos rend kialakításaként határozza meg.²⁷ Az újra-egyensúlyozás viszonylag rövid idő alatt lezajló, egyik demokráciatípusról a másikra történő rezsimváltást jelent. Az újra-egyensúlyozást ugyanakkor a demokratikus vagy alkotmányos uralom támogatóinak megelőző (preemptív) akciójaként is leírhatnánk. Egyértelmű, hogy a Linz-féle „újra-egyensúlyozás” viszonylag rövid időszakot foglal magában a demokrácia két formája között, míg az átmenet csak akkor értelmezhető, ha a változás egy nyilvánvalóan autoriter formából egy valószínűsíthetően demokratikus formába történik, és a szakaszok periodicitása sokkal hosszabb.

A tekintélyelvű uralomból való átmenet modellje

Az először Európában, majd Latin-Amerikában, végül a szovjet világban bekövetkezett regionális változásokat a politológusok általában nem a ciklus fogalmával értelmezték. Adam Przeworski²⁸ a bizonytalanság fogalmát vezette be a jelenségek leírására. Nemcsak magát a demokráciát definiálták a bizonytalanság intézményesítéseként, hanem – O'Donnell és Schmitter²⁹ – úgy vélték, hogy még maga az oda vezető út is bizonytalan. Ennek megfelelően e változásokat inkább a tekintélyelvű uralomból való átmenetnek, mint a demokráciába való átmenetnek nevezték. Miután az átmenet megkezdődött, az eredmény a nagyrészt szabad és így bizonytalan választások útján létrejött kormányok megalakulása lett, azaz politikai demokrácia. Az eredmény ugyanakkor a korábban fennálló tekintélyelvű rezsim helyreállítása vagy a tekintélyelvű rezsim új formájának létrehozása, sőt a különböző politikai formák közötti instabil ingadozások megjelenése is lehetett volna. A modell igazolja egy általános nomenklatúra kiala-

kulását, amely ezt a fázist „a demokráciába való átmenetnek” nevezi. Ennek megfelelően az első átmenetek bizonytalansága csökkenthető a másodikkal, de csak a másodikkal. Mindazonáltal úgy gondolom, hogy az „első átmenettel” megtörtént a demokratikusan létrehozott kormányzás felé való elmozdulás.

Visszatekintve úgy tűnik, hogy az első átmenettel járó bizonytalanság kevésbé volt radikális. Ennek a 80-as évek irodalma két fő okát látta. Az első a liberalizáció és a demokratizálódás közötti különbség. A második pedig a civil társadalom átmenetekben betöltött szerepe. Ahhoz, hogy a civil társadalom stabilizáló, ne pedig destabilizáló tényező legyen, a civil szereplőknek tanulniuk kellett, de ez a tanulási folyamat – amely magában foglalta a *via revolucionariá*ról történő lemondást – a legtöbb országban megnyitotta az utat az első átmenet tárgyalásos lezárása előtt. (Továbbá el kellett sajátítaniuk a populista kísértést, vagyis a populista erők demokratikus mozgalmakba és tárgyalási folyamatokba való integrálásának képességét.)

Az összeomlás linzi modelljében a demokráciához hűtlen elitek hajtják előre (vagy hátra) a folyamatot, és konfliktusban állnak a lojális elittel.³⁰ A siker érdekében meg kell győzniük az elitek közötti „félíg lojális” elemeket, vagy át kell állítaniuk őket egy tekintélyelvű megoldásra. O'Donnell/Schmitter átmeneti modelljében csak két elit van: a keményvonalasok és a puhavonalasok (*duros* és *blandos*), és a liberalizációs fázisban a *blandosok* vannak vezető pozícióban. De miért ne feltételezhetnénk, hogy itt is vannak félíg lojális erők, akiket a *blandosoknak* kell átállítaniuk ahhoz, hogy nyerjenek? A releváns különbség azonban a civil társadalom szerepében rejlik. A linzi analízisben ez a szint passzívnak tűnik, míg O'Donnell/Schmitter modelljében a liberalizációval szembesülve aktívulódik. Ez lesz a kulcs a demokratizálódás sikeréhez.³¹ Nem szabad feltételezni az összeomlásokkor a társadalmi szereplők teljes passzivitását, amint azt az 1972–73-as chilei események során a fazekakkal és edényekkel tüntető nők is jelzik. Ugyanakkor a civil szereplők sokkal nagyobb szerepet kapnak az átmeneti folyamatokban, ahogy azt az 1970-es évek Spanyolországa és az 1980-as évek Brazíliája is illusztrálja.

A civil társadalom fellépése azonban liberalizációt feltételez. Így a liberalizáció és a demokratizálódás közötti különbségtétel alapvető fontosságú az átmenettel foglalkozó szerzők számára. Nyilvánvaló, hogy a gazdasági kudarcok és különösen a válságok, vala-

mint a „válságkezelési válságok” csökkenthetik a keményvonalasok önbizalmát. Kevésbé nyilvánvaló, hogy a válságkezelés sikere, mint például Chilében, megnyithatja-e az utat az elnyomás és a fegyelmi beavatkozások enyhítésére törekvő puhavonalasok előtt. Feltételezhető, hogy a korábbi félig lojális vagy demokratikus orientációjú attitűdök még mindig megvannak, és a sikeres kezelés, valamint a válságok hatására újra előtérbe kerülhetnek. Itt mind a nemzetközi szerepek, mind a regionális orientáció eltolódása egyaránt fontos. A nemzetközi nyomás mindkét esetben a reformereket erősíti. Ha a váltás megtörténik egy régióban vagy egy olyan országban, mint Brazília, az máshol is hatással van az elitekre. A kapitalista gazdasági globalizációnak itt is kulcsszerepe volt, tekintettel a jogállamiság vállalkozói bizalom szempontjából való fontosságának régi marxista és weberi felismerésére. Mint mindig, a jogi racionalizálásnak ez esetben is kettős funkciója volt: a társadalmi szereplők ellenőrzése és felhatalmazása.

Kétségtelen, hogy sok liberális mindenhol azt kívánta, hogy a felülről irányított változás folyamata megálljon a jogállamisággal, demokratizálódás nélkül, ami veszélyeztetné a kormányzati befolyásukat. Itt a bizonytalanság újra belép a folyamatba. A törvény, sőt még a legalapvetőbb jogok is lehetővé teszik a civil társadalom újjászerveződését, amelynek saját logikája abban rejlik, hogy lehetőséget nyújt az önszerveződés demokratizálására. Igen, létezhet egy miniciklus, amely egy megújult elnyomáson alapul, amint azt Jaruzelski 1981-es „puccsa” illusztrálta. Azonban ennek előfeltétele a szovjet birodalmi beavatkozás fenyegetése volt. Az Egyesült Államok hasonló szerepet játszott Chilében 1973-ban (Jaruzelski helyett Pinochet), de az ilyen beavatkozások sokkal kevésbé váltak lehetségessé a Carter-korszakban és azt követően, tekintettel a korszak emberi jogi ideológiájára. A nemzetközi nyomás és a korábbi példák tehát kulcsszerepet játszottak a liberalizáció előrehaladásában és sikerében.

A liberalizációt a szakirodalom úgy határozza meg, mint a jogállamiság helyreállítását, bizonyos jogok garantálását és az elnyomás legrosszabb formáinak felszámolását. Mivel a demokratizálódás szélesebb körű jogokat jelent, beleértve az egyesülési és szólásszabadság, valamint a gyülekezési jogok politikai körét, a két folyamat közötti határvonal nem egyértelmű, és akár gyorsan át is lehet lépni. A mo-

dern demokrácia bizonyos mértékig mindig liberális, és a liberalizmusnak is vannak lehetséges demokratikus eredményei. De demokratizálódásról csak akkor beszélhetünk, ha a szabad választások programokká válnak, és valóban új kormányok megalakulásához vezetnek – amelyek elszámoltathatók és alulról befolyásolhatók –, mindaddig, amíg a szabad választások ismétlődő mintája nem jön létre.

Hogyan lehet eljutni a liberalizációtól a demokratizálódásig? Egészen a közelmúltig jó okunk volt azt gondolni, hogy míg a demokratikus átmenet tárgyalásos megoldásokat igényel, a tekintélyelvű fordulatok általában puccsokat foglalnak magukban. Egyik feltételezés sem volt teljesen helyes. Míg az átmenettel foglalkozó irodalom helyesen állította, hogy a forradalmi hatalomátvétel szinte soha nem vezet politikai demokráciához, elismerték, hogy az átmenetek mind tárgyalással, mind a tekintélyelvű rezsimek összeomlásával megtörténhetnek. Néha még azt is állították, hogy csak az összeomlás vezethet egy demokratikusabb megoldáshoz, míg a tárgyalások mindig tekintélyelvű nyomot vagy maradványt hagynak maguk után.³² Amint azt alább látni fogjuk, a tárgyalásos megoldás megkönnyíti a konszolidációt, szemben az összeomlás olyan formáival, amelyek na-

DE DEMOKRATIZÁLÓDÁSRÓL
CSAK AKKOR BESZÉLHETÜNK,
HA A SZABAD VÁLASZTÁSOK
PROGRAMOKKÁ VÁLNAK, ÉS
VALÓBAN ÚJ KORMÁNYOK
MEGALAKULÁSÁHOZ VEZET-
NEK – AMELYEK ELSZÁMOL-
TATHATÓK ÉS ALULRÓL BEFO-
LYÁSOLHATÓK –, MINDADDIG,
AMÍG A SZABAD VÁLASZTÁSOK
ISMÉTLŐDŐ MINTÁJA NEM
JÖN LÉTRE

gyobb bizonytalanságot okoznak a hosszabb távú eredményeket illetően. Akárhogy is legyen, ma már sajnos azt is tudjuk, hogy a tekintélyelvű fejlődés nem feltétlenül támaszkodik puccsokra, hanem visszalépés vagy erózió formájában is megnyilvánulhat, amelyet ma divatosan a „backsliding” (visszacúszás) szóval írnak le. Az azonban mindig egyértelmű volt, hogy egy-két demokratikus választás nem vezet a demokrácia teljes stabilizálódásá-

hoz. Ezen a ponton az átmenettel foglalkozó irodalom a konszolidációt tárgyalja, kiemelve egy sor olyan feladatot, amelyek sikeres végrehajtása csökkenti az átmeneti folyamat bizonytalanságát.

*Egy vagy két átmenet? Konszolidáció
és a ciklustól való félelem*

Míg korábban átmenetről és konszolidációról beszéltek, a nyelvhasználat most nagyobb bizonytalanságot és megújult félelmeket tárt fel azzal, hogy ehelyett két átmenetet kezdett emlegetni. Itt is megfigyelhetők regionális különbségek. Míg a korábbi

szókinsz Dél-Európából származik, ahol a nemzetközi vagy inkább európai kontextus elősegítette a gyorsabb konszolidációt, az új szókinsz Latin-Amerikára irányult, amelyet az Egyesült Államok uralt.³³ A latin-amerikai katonai diktatúrák saját, eltérő államrendszerükön belül működtek, gyengébb és függőbb gazdaságokkal. Ugyanennyire vagy még fontosabb, hogy minden állam rendelkezett egy sértetlen és erős katonai szervezettel.³⁴ Itt a forradalmi mozgalmak sokkal erőteljesebbek maradtak, mint Európában, ami mind a radikalizálódás, mind az újbóli elnyomás lehetőségét magában hordozta. Véleményem szerint a két átmenet koncepciója egy sokkal hosszabb folyamatot jelez, nagyobb bizonytalansággal és a tekintélyelvű visszatérés esélyével. Linz és Stepan szerint ez rávilágít arra is, hogy a nem konszolidált demokráciák hajlamosabbak az összeomlásra, és így a ciklusok viszonylag rövid időközönként újrakezdődnek.³⁵

Az eredeti, szűk értelemben vett „átmenet” a hatalom megszerzésére vagy a *kormányzásra*, míg a „konszolidáció” kifejezés a rezsim alapvetőbb szintjére utal. Az előbbihez bizonyos alkotmányos szintű változásokra van szükség, amelyek nélkül még a viszonylag szabad választások sem történhetnek meg, az utóbbi új alkotmányt igényel. A konszolidáció azonban nem csak az alkotmányt foglalja magában. O'Donnell például három szintet emel ki: viselkedési, attitűdbeli és alkotmányos szintet. Ennek megfelelően a demokrácia megszilárdulásához a demokrácia barátainak és ellenségeinek egyaránt úgy kell viselkedniük, mintha az átmenet során elért rend lenne „az egyetlen játék a városban” (*only game in town*).³⁶ Ez a fajta viselkedés csak akkor válhat rutinná, ha nagyszámú egyén internalizálta a demokratikus értékeket vagy legalábbis bizonyos értékeket, például a szabad választások értékét. Végül mind a viselkedésbeli, mind a hozzáállásbeli változások stabilabbá és egyértelműbbé válnak, ha a demokrácia szabályait beépítik az új, formális és dokumentált alkotmányokba. Ehhez az utolsó lépéshez nem elegendő egy új alaptörvény megírása és kihirdetése. Ahhoz, hogy az új alkotmány legitim legyen, és ezáltal szimbolikus szinten hozzájáruljon a megváltozott gyakorlathoz és hozzáálláshoz, kívánatos, hogy a létrehozásának folyamata maga is legitim, azaz nyilvános és bizonyos értelemben részvételen alapuló legyen.³⁷

Linz és Stepan az intézményi változáshoz öt szükséges területet különböztet meg, ezzel mintegy elismerve, hogy sok nem konszolidált demokrácia létezhet és létezik. Az öt terület a következő: a civil társadalom, a politikai társadalom, az állam, a jogál-

lamiság és végül a gazdasági társadalom. A civil társadalom bizonyos mértékben önmagát alkotja a liberalizáció kontextusában. De, ahogy már többször is érveltem, az eredeti, mobilizált forma nem lehet a demokratikus rendet támogató és stabilizáló forma. A civil társadalom normalizálódásának vagy inkább intézményesülésének vannak jogi feltételei, nevezetesen az egyesülési, gyülekezési szabadságot, szólás-szabadságot és kommunikációs jogokat garantáló releváns jogok törvénybe iktatása és intézményesítése. Mindezek elengedhetetlenek a polgári befolyásolás normális működéséhez és a nyitott folyamat fenntartásához. Hasonló a helyzet a politikai társadalom esetében is. A liberalizáció kontextusában pártok alakulhatnak, amelyek jelentős szerepet játszhatnak az átmeneti folyamat előremozdításában, de az egymással való békés és együttműködő verseny számos szabály elfogadását, valamint a tisztességes viselkedés és kommunikáció mintájának kialakítását kívánja meg. Az állam és a jogállamiság területei összetartoznak. A tekintélyelvű vezetés leváltása soha nem jelentheti az egész államigazgatás leváltását. Valójában az új demokratikus legitimitás birtokosai kísértést érezhetnek arra, hogy ezt a közigazgatást bizonyos ágazati vagy akár új tekintélyelvű célokra használják fel, ahogy ez történt Tunéziában. Az ilyen visszaélések elleni első védekezés ismét a jogalkotás, nevezetesen egy olyan jogrend kialakítása, amely korlátozza a tekintélyelvű vagy önkényes magatartást az államigazgatás felső, középső vagy akár alsó szintjén. Ezt a szerepet csak egy független igazságszolgáltatás töltheti be, amelyet nem a többi hatalom választ meg, de még ennek az intézménynek is szüksége van külső támogatásra. Itt mutatkozik meg a civil és a politikai társadalom összefonódása a jogállamisággal és a jogilag korlátozott állammal. Végül ott van még a gazdasági társadalom területe. A marxista kritika tanulságait figyelembe véve sok kortárs politikai elemző számára végre világossá vált, hogy valóban mély potenciális feszültség van a kapitalizmus és a politikai demokrácia között, amely véleményük szerint azonban csökkenthető és kezelhető. A gazdasági társadalom kifejezésnek több jelentése van. Az egyik a termelők független szervezeteinek fontossága és a civil társadalom bevonása a gazdasági döntésekbe. A másik a társadalomban fennálló egyenlőtlenségek csökkentése annak érdekében, hogy a többség biztonságot és erőforrásokat szerezzen hatalmának gyakorlásához, valamint hogy a kisebbség kevésbé tudjon számánál vagy véleményénél aránytalanul nagyobb hatalmat gyakorolni. Végül a gazdasági társadalom fogalmát a szabályozás és az állami válságkezelés elleni neoliberális támadás megcáfolására is használják.

Ez az utolsó lépés, bármennyire is nehéz volt támogatni az 1990-es évek légkörében és természetesen az azt követő 30 évben, különösen fontos volt a nagyon szegény országokban, ahol sokkal nagyobb volt a materiális bizonytalanság (*precarity*) és az egyenlőtlenség, mint a neoliberais eszmék szülőföldjén, Észak-Amerikában és Nyugat-Európában. Linz és Stepan megértették, hogy legalábbis a déli országokban a konszolidáció másik négy területén elért sikerek veszélybe kerülnének, ha az újraelosztással, a szabályozással és önszerveződéssel kapcsolatos gazdasági társadalom nem játszana szerepet az újjáépítésben.

Konszolidálatlan demokráciák és populizmus

Az átmenetek kétlépcsős folyamatként való ábrázolása, azaz a demokratikus kormányzásra való áttérés és a demokratikus rendszerre való átmenet egyértelműen a konszolidálatlan demokráciák lehetőségéhez vezet. Hogyan lehet meghatározni és azonosítani ezeket a lehetséges kimeneteket? Ez a probléma elkerülhetetlenül közbenső kategóriákhoz vezet, mint például a „részben konszolidált” és a „kockázatra hajlamos” demokráciák. Még ha változás történt is minden dimenzióban és területen, akkor is feltehetjük a kérdést, hogy ezek a változások valóban konszolidálódást eredményeztek-e? Sőt, annak időnkénti beismerése, hogy még a konszolidált demokráciák is összeomolhatnak, azt jelenti, hogy a kockázat állandó, már csak azért is, mert a tekintélyelvűség új formái is megjelenhetnek. Ennek megfelelően az első posztautoriter demokratikus kormány megalakulása után kezdetben és rövid ideig, például egy választási időszak alatt egyetlen demokráciáról sem lehet azt mondani, hogy konszolidálódott.

Elméletileg „a demokrácia mint egyetlen játék a városban” kifejezés segíthet. Az egyetlen játék elve azt jelenti, hogy senki sem játszik más játékot, vagyis nincsenek olyan jelentős politikai szereplők, akik megpróbálhatnák vagy akár reálisan remélhetnék egy másik rendszer, például egy erőszakon alapuló autoriter rendszer létrehozását vagy a demokratikus rendszer megdöntését. A „hűtlenek” kifejezés a válságokkal foglalkozó irodalomban és a „keményvonalasok” kifejezés az átmenetet tárgyaló művekben ilyen szereplőkre utal, akik szinte mindig a katonai szerveze-

tekben találhatók. Sikerük az összeomlásokban és kudarckuk az átmenetekben történelmileg természetesen más szereplők („félíg lojálisok”, „puhavonalasok”, civil egyesületek) cselekedeteitől, valamint strukturális válságoktól és diszfunkcióktól függött.

Ugyanakkor a kifejezetten tekintélyelvű, antidemokratikus szereplők keresése túlzott optimizmushoz vezethet a konszolidációt és annak befejezését illetően. A tekintélyelvű személyeket nagyon nehéz azonosítani, amíg ténylegesen nem cselekszenek. Azonban a konszolidáció hiányát nem kell kifejezetten antidemokratikus politikai ideológiákhoz vagy attitűdökhöz kötni. Történelmileg ez a baloldalon jelentett problémát, ahol számos forradalmi mozgalom elvileg radikális demokratikus, „diktatúrát” magában foglaló köztes megoldásokat javasolt, és azokért küzdött. Amikor ezek a mozgalmak nagyon erősek, nem mondhatjuk, hogy a demokrácia megszilárdult. Ezt jól illusztrálja, hogy a baloldali forradalmi mozgalmak történelmileg gyakran hozzájárultak a jobboldali tekintélyelvűek, a legismertebb fasiszta mozgalmak mozgósításához.

Szerencsére azonban a mai körülmények között a bal- és jobboldali forradalmi radikálisok egyaránt gyengék a történelmi elődeikhez képest, és kis létszámuk akár a konszolidált demokráciákban élvezett politikai szabadságok bizonyítékának is tekinthető.

Kevésbé szerencsés, hogy a demokrácia legnagyobb kihívásának, vagyis a konszolidáció hi-

nyának fő bizonyítéka ma inkább a demokratikus képzeletvilágban („imagination” vagy „imaginary”) rejlik. A mai potenciális tekintélyelvű szereplők demokratikusnak nevezik magukat, sőt gyakran azt állítják, hogy demokratikusabbak, mint a meglévő politikai pártok. A populisták minden bizonnyal hajlamosak radikálisan demokratikusnak ábrázolni magukat, és ha nem függenek más bal- vagy jobboldali erőktől („host ideológiák”),³⁸ akkor nincsenek olyan kifejezett programjaik vagy stratégiáik, amelyek segítségével azonosítani lehetne a lehetséges tekintélyelvű kimeneteket. Míg a programok tisztázatlansága a populizmusok esetében leginkább akkor nyilvánvaló, amikor azok csak mozgalmak, addig a tekintélyelvű dimenziók részben láthatóvá válhatnak (bár félrevezető retorikához kapcsolódnak), amikor pártokat alapítanak, és sokkal egyértelműbbek lesznek, amikor hatalomra kerülnek.³⁹

A tekintélyelvű következmények azonban visszavezethetők a populizmus jelentésére. Nyilvánvaló,

hogy nem minden mozgalom és párt, amelyet populistának neveztek, és amely (sokkal ritkábban) populistának nevezte magát, felel meg ennek a meghatározásnak. A mai politikai világban a populizmus a következő jellemzőkkel írható le:

1. a népszuverenitásra való hivatkozás,
2. vékony vagy üres ideológia,
3. az egész nép szimbolikus ábrázolása egy mobilizált rész által,
4. a szerep feltételezett megtestesülése egyetlen karizmatikus vezetőben (ritkán egy kis csoportban),
5. minden ellenfél ellenségként való ábrázolása (és démonizálása),
6. a „politika” és a pusztá „politizálás” közötti erős megkülönböztetés, ami az alkotmányos változás iránti érdeklődéshez vezet,
7. a választási verseny értékelése, ami gyakran népszavazássá alakul.

A definíció nem minden eleme tekintélyelvű önmagában, és vezet tekintélyelvű következményekhez. A népszuverenitás (1.) nyilvánvalóan nem tekintélyelvű, ahogy az alkotmányos és választási politika iránti érdeklődés sem (6. és 7.). Egy vékony ideológia csak akkor válik tekintélyelvűvé, ha ilyen ideológiájú gazdaszervezethez kapcsolódik. A 3. és 4. elem azonban olyan képviselőket és vezetést jelent, amely nem számol be senkinek, és ezért potenciálisan korlátlan. Még ennél is súlyosabb, hogy az 5. elem mások kizárását jelenti legalább a politikából, tehát potenciálisan korlátlan politikai küzdelmet hordoz magában.

A definíció alkalmazható mozgalmakra, pártokra, kormányzati tisztségviselőkre vagy vezetőkre, valamint az új rezsimek alapítóira és hasznélvezőire. A mozgalmak és pártok szintjén a tekintélyelvű következmények vagy csak potenciálisak, vagy az érintett szereplők belső szervezetére vagy ideológiájára vonatkoznak. Bármennyire is magukban hordozzák a populista mozgalmak a tekintélyelvű rendszerek kialakulásának lehetőségét, a politikai demokráciával összeegyeztethetetlen lenne, ha megpróbálnánk ezeket a formákat akár elnyomással, akár nagyon korlátozó politikai szabályokkal felszámolni vagy teljesen marginalizálni. A populista mozgalmak és pártok azonban, ha erősek, a demokrácia megszilárdulásának hiányát jelzik, és hozzájárulhatnak a dekonszolidációhoz még akkor is, ha nem ők okozták. A második átmenet befejezetlen folyamata (vagy akár az első strukturális hibái) azonban olyan kontextust teremt, amelyben a demokrácia létező formáit kritizáló populista politika megerősödhet, és hozzájárulhat a dekonszolidációhoz – ahogy azt az argentin peronista és posztperonista eset is mutatja.

Ciklusok a posztszovjet világban?

A szovjet típusú „kommunista” társadalmakban politikai ciklusok voltak (például a keményvonalas és a reformidőszakok között), amelyek közül néhány igen közel került a rendszerváltás egyik lehetséges jelentéséhez – az örökölt rendszereken belül (lásd „desztalinizáció”). A kommunizmus vége a Szovjetunióban és Közép-Európában azonban minden bizonnyal rendszerváltás volt, csakúgy, mint Kína radikális piacgazdaság felé fordulása, amely azonban viszonylag érintetlenül hagyta a párt által uralt politikai rendet. Így Kína kivételével mindenhol *politikai* rendszerváltás történt, amelyet nehéz elválasztani a parancsgazdaságból a kapitalista gazdaság felé történő ugyanolyan radikális elmozdulástól. Megint Kína kivételével, ahol elméletileg lehetséges az államszocialista politikához való visszatérés, a kommunista világ nagy részében a régi rendszerhez való ciklikus visszatérés többé-kevésbé kizárt – kivéve természetesen a teljesen kiszámíthatatlan radikális forradalmakat. Ha a legtöbb volt kommunista országban ciklusváltozásra kerül sor, az egy „új” ciklushoz vezethet, amely vagy a latin-amerikai és egyes ázsiai országok autoriter-demokratikus ciklusához hasonlít, vagy teljesen új és egyedi jellegű lesz.

Ebben a kontextusban, ha megkülönböztetjük a politikai és a rezsimeciklusokat, a lengyel és magyar ciklusok közti különbségek rendkívül fontosak. Mindkét országban jelen voltak politikai ciklusok, amelyeket az olyan választási eredmények jeleztek, amikor radikálisan más, azaz rezsimmelenes párt jutott kormányhatalomra. Ilyen történt Magyarországon négyszer: 1998-ban és 2010-ben, amikor a Fidesz győzött, és 2002-ben, valamint 2026-ban, amikor az ellenzéki pártok leváltották a Fideszt. Lengyelországban ez a fajta politikai ciklus négy fordulatot jelentett: 2005-ben, majd 2015-ben hatalomra került a jobboldali PiS-kormány, amelynek nyilvánvalóan autoriter törekvései és stratégiái voltak, még ha 2007-ben, majd 2023-ban le is váltották őket. Ha azonban a rendszerváltást az alkotmány cseréjével azonosítjuk, akkor mindkét ország esetében közös az első rendszerváltás az 1989–1990-es években, de formális értelemben eddig csak Magyarországon történt második rendszerváltás az újabb politikai ciklusok alatt, nevezetesen 2010–2011 között. Tehát Magyarországon radikálisabb volt a rezsimeváltás.

Lengyelország esetében, mivel a formális rendszer ebben az időszakban megmaradt, a ciklust csak politikai ciklusként lehet leírni. A 2025-ös elnökválasztás, amit a PiS ismét megnyert, a politikai ciklus elképzelhető megújulása felé mutat. Ebben az összefüggésben nemcsak Magyarország, de Oroszország

is kivételesnek tűnik. Míg Magyarországon formálisan lehet azt állítani (és a leköszönő kormány pont ezt állította), hogy alkotmányozással (2010–2011) és a bírói rend megtisztításával együjtjáró új rendszerváltás történt, Oroszországban 2020-ban csak kiterjedt módosításokat hajtottak végre az 1993-as alkotmányon, lehetővé téve Putyin elnök számára, hogy megkerülje az elnöki ciklus korábbi korlátait, amelyek a legfontosabb formális korlátot jelentették tekintélyelvű ambícióinak. Magyarországon a nagy kérdés most az, hogy lesz-e harmadik rendszer- vagy rezsimeváltás, vagy csak kormányváltás. Lengyelországban viszont nehéz rezsimeváltásról beszélni a PiS-kormányok alatt. Itt a változások fokozatosak mentek végbe, ami megnehezíti a rezsimeváltások azonosítását.

A különbségek hangsúlyozása azonban elfedi a két ország közötti fontos hasonlóságokat. Ezekben az országokban a kormányokat formálisan demokratikus szabályok szerint választották meg, amelyek sok esetben tárgyalások eredményeként születtek, még akkor is, ha más esetekben azokat vagy az előző vezetők hozták létre, vagy az előző rendszer teljes összeomlása után új formációk léptették életbe. Mégis mindkét országban megjelentek olyan populista vezetőtípusok, akik megnyerhették a választásokat, és ha így történt, akkor az új alkotmányos rend leváltásában vagy eróziójában működhettek közre. Így felismerhetünk néhány hasonló dinamikus tényezőt azok között az országok között, ahol a kommunizmus bukása után újabb rendszerváltás történt (mint például Oroszország és Magyarország), és ahol a politika radikális megváltoztatása sokkal kevésbé volt nyilvánvaló. Erre a hasonlóságra három magyarázat adható. Az első a régi politikai kultúra érve, amely szerint a tekintélyelvű gyakorlatok a kommunista világban tekintélyelvű mentalitással párosulnak, amelyek a politikai és gazdasági rendszerek változásától függetlenül még mindig léteznek és alkalmazhatók. Ehhez kapcsolódik a „személyi kultusz” régi koncepciója, amely szerint a rendszer felépítését piramisként kell elképzelni, amelynek a csúcsán egyetlen személy áll, aki megtestesíti a rendszer akaratát. Ez a fajta személyi kultusz az egész kommunista világra jellemző volt. Ez az érv azonban nem alkalmas arra, hogy megmagyarázza a hasonló tekintélyelvű tendenciákat más kontextusban, sőt még azokban a közép-európai országokban sem, ahol nincsenek karizmatikus vezetők, akikkel azonosulni lehetne.

A második érv a kapitalizmus neoliberais fordulatához kapcsolódik, a második világháborút követő

ún. 30 dicsőséges év után. Ennek a fordulatnak az államszocialista országokban több okból is radikálisabbnak kellett lennie. Először is, nyilvánvalóan sokkal több szabályozás és állami beavatkozás volt itt, amit le kellett bontani, mint Nyugat-Európában és különösen az Egyesült Államokban. A viszonylag hamar elvégzendő feladatot „sokkterápia” kifejezéssel illették, amely magában foglalta az árreformot, a deregulációt, a monopóliumok felszámolását, a kereskedelem liberalizációját és a privatizációt. A kifejezés rámutat a neoliberais fordulat formái közötti alapvető különbségekre: míg a nyugati fordulat korábbi és kevésbé radikális volt, addig a keleti fordulat később történt, és radikálisabb formát öltött. És miután a következmények ismertté váltak, nevezetesen a növekvő egyenlőtlenség, a gazdasági bizonytalanság, valamint az állami támogatások és jóléti juttatások csökkenése, a változásokat széles körű társadalmi csalódás, sőt neheztelés kísérte. Ennek

egyik jele az volt, hogy az első és még inkább a második választásokon a volt kommunista pártokra szavaztak, amelyek szociáldemokratának mutatták magukat. Amikor azonban ezek a választási siker után folytatták a megszorító programokat, mint Lengyelországban, vagy elsőként alkalmazták a radikális sokkterápiát, mint Magyarországon, akkor azok, akik a legtöbb országban elvesztették korábban kapott munkájukat, státuszukat, biztonságukat és jóléti juttatásaikat, nagyon sok esetben új politikai formációkhoz (köztük pártokhoz) és gyakran karizmatikus vezetőkhez fordultak. Tekintettel a korábbi tekintélyelvű rezsimek jellegére és nomenklatúrájára, valamint a korábbi államszocialista pártok neoliberais fordulatára, az új feltörekvő pártok és vezetők általában nem tudták magukat baloldaliként jellemezni. Azzal a kitartó nyugati nyomással szemben, amelyet a tanácsadók, politikusok és vállalkozások képviseltek a széles körben elutasított változások és eredmények elérése érdekében, a nacionalizmus kínálta a fő alternatívát. Így alakult ki az összes új demokráciára jellemző nemzeti populista kihívás. Keleten a populista fordulat vitathatatlanul korábban és gyakran radikálisabban következett be, ami érthető, mivel a neoliberais fordulat radikálisabb volt, és ezek a társadalmak kevésbé voltak védve a következményeitől.

Végül egy harmadik, kapcsolódó érv rámutat a politikai minták országok közötti elterjedésére. A neoliberais megszorítási stratégiák terjedését elősegítette a szakértők, politikusok és üzletemberek aktív jelenléte és részvétele, valamint a nemzetközi

szervezetekhez és kollektív formákhoz való csatlakozás feltételrendszere, a válságkezelés és az újrarendezés. A populista válaszok kevésbé voltak szervezettek, de itt is szerepet játszott a jól ismert személyiségek és a határokon átnyúló kommunikációs formák népszerűsítése. A kelet- és közép-európai nemzeti populista szereplők szellemi és politikai szövetségeseiket találtak más országokban. Ez a tényező különösen fontos volt az Európai Unió belül. A tekintélyelvűnek és a demokrácia eróziójának minősíthető lépések esetében az uniós szankciók és ellenintézkedések veszélyét jelentősen csökkenteni lehet szövetségesek segítségével.

Mi a helyzet az országok közötti különbségekkel? A különböző országokban a fentiek ellenére nagyon eltérőek az eredmények, például a már említett orosz, lengyel és magyar esetekben. Erre vonatkozóan mind a szovjet rendszerben való korábbi pozíció, mind az akkor érvényben lévő politikai minták fontosabbak, mint a politikai kultúra érve. Ami a helyszínt illeti, a legfontosabb különbség a szovjet központ és a perifériája között van. A szovjet birodalom külső nyomás alatt történt bukása nyilvánvalóan nem lehetett volna drámaibb. Ez a korábban domináns politikai egység, Oroszország szempontjából erőszakosabbnak és károsabbnak tűnt, mint a nyugatbarát periférián. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a jugoszláv kisbirodalmon belüli Szerbia és Horvátország/Szlovénia között. A periférián elhelyezkedő Magyarország esetében, amely mindkét világháború következtében jelentős területeket és magyar nemzetiségű lakosságot veszített más országok javára, a távoli emlékek vagy abszurd birodalmi álmok is szerepet játszhatnak, megerősítve egyfajta agresszív nacionalizmust.

A történelmi különbségek eltérő populista kihívásokhoz vezetnek, és ha sikeresek, jelentősen eltérőek lesznek az eredmények is. A mai Oroszország egy csalódott és ezért agresszív birodalom. Kína továbbra is az a birodalom, amivé történelmileg vált, és kommunista pártját még mindig a birodalom leghatékonyabb adminisztrátoraként tudják értelmezni, nem pedig annak lebontójaként. Lengyelországnak viszont olyan nacionalizmusra van szüksége, amely meg tudja védeni területi integritását a korábbi agresszorokkal szemben, ahelyett, hogy annak kiterjesztésére törekedne. Így például az EU nagyon népszerű a lengyel választók körében. Magyarországon Európát azonban továbbra is a Nagy-Magyarország lebontójának tekintheti egy kisebbség, és szerintük a nemzet integritását, valamint a határon túl élő magyarok védelmét és támogatását máshonnan kell biztosítani. Így részben érthető a magyar jobboldal egy részének az irányú hajlandósága arra, hogy Oroszor-

szágot támogassa azzal a Ukrajnával szemben, amely saját magyar kisebbséggel rendelkezik.

Egy érvet kihagytam, mégpedig az átmenet módját. A tárgyalásos átmenetek olyan választási szabályokhoz vezettek, amelyek ténylegesen sok pártnak adtak esélyt a sikerre, így a kis populista formációk könnyebben profitálhattak a rövid vagy hosszú távú elégedetlenségből. Nem világos azonban, hogy egy többségi kétpárti rendszerben a populista nehezítés politikája ne jöhetett volna-e létre, és hatalomra kerülve ne lehetnének-e még radikálisabb következményei. Véleményem szerint fontosabb a folyamat alkotmányos befejezésének vagy be nem fejezésének a kérdése, azaz az új politikai rend legitimitásának mértéke, amelyet egy befejezett, demokratikusan szervezett alkotmányozó folyamat erősít meg. Az átmenetből kialakuló intézményi struktúra is fontos, és egy jobb folyamat nemcsak igazságosabb, hanem védettebb is a választott erők későbbi felforgatási törekvéseivel szemben. Ebből a szempontból Lengyelország és Magyarország ismét tanulságos kontrasztot alkot. Lengyelországban az alkotmányozó folyamat befejeződött, tisztességes eredményekkel, amelyek védtek az alkotmányos értékeket, beleértve az alapvetően arányos képviseleti formát. Ott egyetlen radikális nemzeti populista erő sem tudott egyedül hatalomra kerülni, ezt csak partnerekkel kötött szövetségben tehette meg. Amikor egy populista erő hatalomra került, a lengyel alkotmány részben védett maradt a tekintélyelvű hatályon kívül helyezés ellen. Itt fontos szerepet játszott a magyar rendszernél összetettebb, több cselekvési szintet magában foglaló és sokkal arányosabb választási rendszerhez kapcsolódó módosítási szabály. Bár próbálták megkerülni, főleg bírósági csomagokkal („court packing”), ezek alkotmányos válságokhoz vezettek, amelyeknek a kimenetele mindig bizonytalan volt.⁴⁰ A nemzeti populisták választási vereségei, bár szükségszerűen nem véglegesek, jelzik ezeknek a szabályoknak és biztosítékoknak a jelentőségét.

Magyarországon a rendszerváltás alkotmánya egylépcsős folyamat eredménye volt, amely csak tárgyalásokból állt, népi részvétel és ratifikáció nélkül. Ráadásul rosszul volt megtervezve, az egykamarás törvényhozási rendszerre vonatkozó választási szabályokkal és olyan módosítási szabályokkal, amelyeket korlátlanul lehetett alkalmazni, amikor a parlamenti többség elérte a 2/3-os szintet. Végül, bár az Alkotmánybíróság fontos szerepet kapott, méretét és tagosságát a parlamenti többségre bízták.⁴¹ Bár 1994–1996 között kísérletet tettek arra, hogy ezt a szabályt konszenzusos és ratifikációs elemekkel helyettesítsék vagy módosítsák, ezek a változások informális megállapodások és egyszerű, egyetlen folyamatra vonat-

kozó jogalkotási aktusok szintjén történtek, és nem épültek be az Alkotmányba. Az erősen többségi szabályokat használta fel az új kormánypárt, a Fidesz 2010-ben arra, hogy először módosítsa a régi alkotmányt, majd egy teljesen új alkotmányt fogadjon el többpárti egyetértés és bármiféle népi ratifikáció nélkül.⁴² Az idő mutatja meg, hogy 2026-ban a TISZA, a jelenlegi, szintén 2/3-os többséggel kormányzó párt melyik modellt választja. Itt két motiváció ütközhet egymással: a győztes érdeke és a normatív elvek. A kettő közötti verseny eredményét a társadalmi részvétel és a társadalmi nyomás döntheti el.

Vissza a ciklushoz, vagy előre egy új folyamatához?

A tekintélyelvűség közelmúltbeli, nehezen tagadható nemzetközi tendenciája ellenére sem állította még senki a ciklus visszatérését. Ennek fő oka az lehet, hogy az alkotmányos demokráciákban továbbra is hiányzik a teljes értékű tekintélyelvű uralomhoz vezető fő történelmi mechanizmus, nevezetesen az államcsíny. Akár a tanulás, akár a nemzetközi közvélemény nyomásának eredményeként a puccsok ma megengedhetetlennek és/vagy elavultnak tűnnek. A tekintélyelvű átalakulásokat keresők számára két lehetőség marad: a fokozatos deformáció vagy a jogi forradalmak, illetve ezek kombinációja. A két lehetőség közös vonása ebből a szempontból az, hogy a jogfolytonosság eszközével megpróbálják korlátozni vagy inkább leplezni az átalakulást.

A jogi forradalom lehetősége

A második lehetőséggel, a jogi forradalommal kezdem, amelyre a demokratikus kezdet eseteiben inkább a jogi ellenforradalom kifejezés a találó.⁴³ A jogi forradalom kifejezés nemcsak az egyik jogrend másikkal való felváltását jelenti, hanem – ami még fontosabb – a régi rendszer jogi szabályainak tudatos és *csak látszólag* lelkiismeretes alkalmazását az új rendszer megteremtése érdekében.

A jogi forradalom bevallottan kevésbé radikális, mint a forradalom, a puccs vagy az önpuccs. De folyamatában és lehetséges kimeneteleiben radikálisabb annál, mint amit visszalépésnek, erózióknak vagy hibridizációnak neveznek. Ez utóbbi halmaz mindig

A TEKINTÉLYELVŰ ÁTALAKULÁSOKAT KERESŐK SZÁMÁRA KÉT LEHETŐSÉG MARAD: A FOKOZATOS DEFORMÁCIÓ VAGY A JOGI FORRADALMAK, ILLETVE EZEK KOMBINÁCIÓJA. A KÉT LEHETŐSÉG KÖZÖS VONÁSA EBBŐL A SZEMPONTBÓL AZ, HOGY A JOGFOLYTONOSSÁG ESZKÖZÉVEL MEGPRÓBÁLJÁK KORLÁTOZNI VAGY INKÁBB LEPLEZNI AZ ÁTALAKULÁST

fokozatosabb változást jelent, amelyben a demokrácia, bármennyire is sérült, úgy tűnik, végig a helyén marad. A „jogi forradalom” terminológiai radikalizmusa azonban félrevezető lehet. Még ha a kifejezés formálisan az egyik jogrend másikkal való felváltását jelenti is, az új jogrend elvileg ugyanolyan vagy akár még „demokratikusabb” is lehet, mint visszaesés vagy erózió esetén. Viszont ha tekintélyelvűek hajtják végre, akkor valószínűleg hibrid

lesz. Ráadásul a jogi forradalom kifejezés mindig jelentős alkotmányos változást jelent. Mindazonáltal ragaszkodni kellene ahhoz, hogy az ilyen eredményt a régi alkotmány formális felváltásával (*replacement*), új alkotmány megalkotásával kell elérni, nem pedig módosításokkal vagy újonnan kinevezett bírák döntéseivel. Habár az alkotmány lényegi módosításai ugyanolyan radikálisak vagy akár radikálisabbak is lehetnek, mint a tényleges helyettesítés, ez utóbbi fogalmilag mégis kevésbé bizonytalan. Vegyük például az orbáni Magyarországot vagy Fujimori Peruját, amelyekben alkotmányos helyettesítés történt nyíltan illiberális és tekintélyelvű irányokba. Ezzel a szűkebb értelmezéssel jobban kiküszöbölhető az a bizonytalanság, hogy megtörtént-e a rendszerváltás. Ugyanakkor a modern történelem nem mindegyik új alkotmánya jelent rendszerváltást. Itt is van egy bizonytalansági küszöb, de nem szisztematikus, mint az erózió, hibridizáció és visszaesés eseteiben. Itt a demokrácia/nem demokrácia kérdése a tartalom értelmezése alapján dőlhet csak el.

A fennmaradó bizonytalanság ellenére, és talán a magyar eset hatására, a jogi forradalom tűnik az egyik legfontosabb alternatívának a tekintélyelvű rendszerek számára. Az illegális vagy törvényt kívüli államcsíny mint a világ ciklikus változásához vezető fő történelmi módszer, amely számos latin-amerikai, ázsiai és afrikai esetben oly domináns volt, ma sokkal kevésbé alkalmazható. A tényleges puccsok végrehajtásának hatása természetesen fontos szerepet játszik ebben, hiszen sok katonai erő szerte a világon (jelenleg) sokkal érzékenyebbé vált az olyan törvényen kívüli akciókra, amelyekben ők a főszereplők. Ennek egyik oka az utolsó katonai kormányok, a bürokratikus autoriter rezsimek tapasztalata, eredménye és nagyon negatív hírneve. Emellett a legitimitás is rendkívül fontos, hiszen ahogy a szovjet típusú rezsimeket is népi *demokráciának* nevezték el, úgy ma sem akarja egy rezsim sem a nemdemokrácia címkét

birtokolni.⁴⁴ Orbán „illiberális demokráciája” állt a legközelebb ahhoz, hogy nyíltan tekintélyelvű fordulatról beszéljünk.⁴⁵

Ezzel együtt a „jogi forradalom” kifejezés is el-
lentmondásos, vagy legalábbis a „törvényesség” és a
„forradalom” közötti feszültség maga is zavarhoz és
bizonytalansághoz vezet.⁴⁶ Először is, kevésbé prob-
lémás az alkalmazása, ha a gyors eredmények a tör-
vényesen elfogadott alkotmányos változásokon alap-
ulnak. A váltás Magyarországon is egy formálisan
demokratikus alkotmány és egy másik, még mindig
ilyenként leírható alkotmány között történt. A kér-
dés adott: a második rendszerváltás már a csere fo-
lyamata előtt, közben vagy csak utána következett
be? Megtörtént-e egyáltalán? A demokrácia és a
nemdemokrácia közötti küszöb átlépését még ebben
az országban is nehéz teljesen meghatározni és azo-
nosítani.⁴⁷ Ha csak a formát nézzük, akkor azt mond-
hatnánk, hogy a jogállami forra-
dalomban a küszöbprobléma
eltűnik. Viszont tartalmilag csak
akkor tűnik el, ha be tudnánk bi-
zonyítani, hogy a két alkotmány
között az organizációs elv is
lecserélődött, vagyis a rezsim al-
kotmányos demokráciából autokráciába lépett át.
Terminológiai és fogalmi hálóbba kerültünk, mert a
tekintélyelvű rendszerek sikeresen próbálták kihasz-
nálni a jogi legitimitást és a formálisan demokrati-
kus mechanizmusokat.

Másodszor, az 1989–1990-es időszakra estek az
ún. a híres kerekasztal-tárgyalások. Ezek a rendszer-
váltások szigorúan törvényes keretek között zajlot-
tak. Még a kommunista rezsimek „papíron” létező
alkotmányait is valódinak és/vagy alkotmányosnak
tekintették. Az 1980-as és az 1990-es évek rendszer-
váltásai a maguk különböző folyamataival a tekin-
télyelvű, antidemokratikus és illiberális rendszerek-
ből a demokratikus (és liberálisabb) rendszerek felé
haladtak. Ma minden releváns esetben ez a folyamat
az ellenkező irányba halad, azaz inkább *jogi ellenfor-
radalmakról* beszélhetünk.⁴⁸

A harmadik, egyben legsúlyosabb probléma a
„jogi forradalom” kifejezés használata a visszaesés
vagy az erózió helyett. Míg a „demokratikus erózió”
vagy különösen a „visszaesés” kifejezések nyitva
hagyják, hogy a kérdéses folyamat mindig vagy akár
valaha is elér-e vitatható célját, a „jogi forradalom”
és még inkább a „jogi ellenforradalom” kifejezés va-
lójában eldöntötte ezt a kérdést.

Ha egy jogi forradalom vagy ellenforradalom va-
lóban megtörtént, akkor sem tudjuk, hogyan lehet
ezt visszafordítani vagy a ciklus következő stádium-
mát, egy új alkotmányos demokráciát elérni. Kell-e

ehhez egy új, ellenkező irányú jogi vagy jogellenes
forradalom? Releváns marad-e a tárgyalásos, kétstá-
diumú rendszerváltás paradigmája? Ezeket a kérdé-
seket, amelyek Magyarországon most aktuálissá vál-
tak, csak a megörökölt rendszer szociológiai és
politikai elemzése alapján lehet megválaszolni.

A demokratikus parabola alkalmazásának lehetősége

A tekintélyelvű fordulat alternatív, fokozatosabb
módszerének értékeléséhez a Crouch által bevezetett
parabola fogalmát használom, amely pontosabb az
erózió, a visszaesés vagy akár a hibridizáció kifejezé-
seknél.⁴⁹ Crouch szerint a demokratikus részvétel, az
elkötelezettség és az egyenlőségre való törekvés a de-
mokratikus rend megalapításának időszakában a leg-
élénkebb és legaktívabb. Ez a kezdeti csúcspont az

entrópia, más szóval a normalizá-
ció tárgya. Ezt a csúcspontot sze-
rinte általában demobilizáció, a
közügyek iránti érdeklődés csök-
kenése, a magánügyekhez való
visszavonulás és politikai életünk
antidemokratikus (vagy elitde-

mokratikus) elemeinek – beleértve a polgárok közt
növekvő egyenlőtlenséget és passzivitást – egyre nö-
vekvő, „realista” elfogadása követi.

Crouch szerint két releváns parabola létezik. Az
egyik a liberális jogokhoz kapcsolódó részvétel/pasz-
szivitás kérdésében, a másik az újraelosztáshoz kap-
csolódó egyenlőséggel/egyenlőtlenséggel és a szo-
ciális jogokkal összefüggésben. Logikusan a két
parabola csúcspontjának konvergálnia kell, még ha
valószínű időbeli késéssel is, mert a sokaság részvé-
tele általában a jóléti állam intézkedéseit célozza.
Ugyanakkor ezek el is térhetnek egymástól, aminek
a populista politika lehet a fő oka. A populizmus de-
mokratizálódást ígér, de energiáját a tekintélyelvű po-
litika változatainak létrehozására fordítja. Az általá-
nos parabolikus tendenciát felerősítik a populista
demagógia által kihasznált politikai és gazdasági vál-
sághelyzetek.

Hogyan tudjuk megkülönböztetni a demokrati-
zálódás normális és kóros következményeit egymás-
tól vagy a demokratikus parabolákat a tekintélyelvű
folyamatoktól? A hatalmon lévő vezetők a normális
parabolikus folyamatot fogják felhasználni a kó-
ros formák leplezésére és igazolására. Hogy választ
kapjunk, az állampolgárok által igényelhető és köve-
telhető jogok körében bekövetkező erózióra vagy
visszaesésre, valamint a nemzeti és helyi önkormány-
zatokban való részvételi lehetőségekre kell összpön-
tosítani. Amikor erózió következik be ezeken a terü-

leteken, az más parabolát jelent, mint amit a politika iránti csökkenő érdeklődés és a magánügyek iránti növekvő érdeklődés sugall.

Ugyanakkor a parabola esetében is ugyanúgy bizonytalanok a küszöbértékek, mint a jogi forradalomnál. Ott legalább van egy új vagy radikálisan újraelmezett alkotmány, amelyet annak demokratikus és tekintélyelvű dimenziói szempontjából lehet megvizsgálni. A parabola esetében nincs ilyen kimenettel, csak folyamatos visszaesés vagy erőzión.

Mindazonáltal a demokrácia parabolikus hanyatlásának metaforája pontosabban leírja azokat a folyamatokat, amelyeket a tekintélyelvű vezetők szeretnének vagy ténylegesen el mernek indítani anélkül, hogy veszélyeztetnék a legitimitásukat. Ezenkívül potenciálisan motiválja a liberálisokat, sőt a radikálisokat is arra, hogy olyan részleges változásokra összpontosítsanak, amelyek még visszafordíthatók. Ha vannak itt azonosítható küszöbértékek, akkor azok a következők: a szabad választás joga, a politikai jelöltek szabad állításának joga, valamint az egyesülési, gyülekezési, szólás- és sajtójogok folyamatos elérhetősége a politikai folyamatban. Ezeket a küszöbértékeket egyes helyeken már túllépték, például Oroszországban, ami nagy mértékben csökkenti a demokratikus fordulat kilátásait, nem is beszélve a forradalmi mozgósítás veszélyeiről. Ott a ciklus vitathatatlanul visszatért, a formális demokráciából ha nem is a kommunista rezsimbe, de az autokrácia új formájába, némi múltbeli analógiával. Spirálnak is nevezhetjük, de a ciklusként való leírás előnye, hogy magában foglalja egy újabb fordulat lehetőségét. Ugyanez igaz azokra a rendszerekre, ahol még alkalmazható a jogi forradalom eszméje anélkül, hogy teljes mértékben autokráciára tért volna át az ország. Ezekben a helyeken a küszöbértékek legalább egy része fennmarad, azaz létezik az előző rendszer néhány kulcsfontosságú intézménye. A legfontosabb, hogy az ilyen túlélők között vannak a választási intézmények, még ha deformálódtak is, illetve a civil társadalom fennmaradását célzó intézmények.

A parabola és a jogi forradalom ötvözése?

Bár a jogi forradalom és a parabola alternatív tekintélyelvű stratégiáknak tűnnek, mégis kombinálhatók. Tegyük fel, hogy az alkotmány cseréjével járó jogi forradalom történt, vagyis az új alkotmány formális értelemben demokratikus. Ez az alkotmány mégis tartalmazhat számos olyan mechanizmust, mint például egy egyszerű módosítási szabályt, amelyet elvileg két irányban lehet felhasználni. A demokrácia helyreállításának lehetősége csökken, ha egy ilyen

módosítási szabály kapcsolódik egy rendkívül aránytalan választási rendszerhez, amelyet úgy alakítottak ki, hogy előnyben részesítse a hatalmon lévő kormányt, illetve annak pártját. Ez a lehetőség előképezítheti a terepet a törvényesség és a demokratikus jogok későbbi vagy további erőzójához az új alkotmány szellemében. Magyarországon a jogi forradalmat az ilyen eszközök alkalmazása tette lehetővé.⁵⁰

BEFEJEZÉS HELYETT

Számos alkotmányos demokrácia van – vagy volt – szerte a világon. Valószínűleg mindegyikben vannak és voltak tekintélyelvű szereplők és trendek, így heterogén eredményeket feltételezhetünk. Az eredményt, ha nem is határozza meg teljes mértékben, befolyásolja a földrajzi környezet, a külső hatalmak szerepe, a meglévő rezsim viszonylagos sikere vagy kudarca, valamint a korábban hatályban lévő alkotmányok típusa, beleértve a kialakításukat és hosszú távú működési mintáikat. Az eredmények szempontjából a legfontosabb valószínűleg a kormányon lévők, valamint a civil társadalom és a kormányon kívüli pártok szervezeteinek és aktivistáinak politikai döntései. A kormányzati hatalom birtokosai esetében a kérdés az, hogy a demokratikus értékekre vonatkozó követelések jelentenek-e számukra valamit, és így bizonyos ponton ezek korlátozzák-e őket? Ha igen, akkor ezt a demokratikus szereplők még a jogi forradalmak alatt kihasználhatják az esetleges újraderokratizálódáshoz. Hogyan reagálnak előbb-utóbb azok, akik elkerülhetetlenül csalódtak a tekintélyelvű fordulatok eredményeiben? Itt a fokozatos folyamat mindkét fél számára előnyökkel jár, még akkor is, ha egyes formájú jogi forradalmakhoz kapcsolódik. A kormányzati szereplőknél megvan az az előny, hogy álcázhatják a cselekedeteiket és politikájuk végső irányát. De a civil társadalom aktivistái is nyerhetnek, mert a tekintélyelvű cél felé tett minden befejezetlen lépés lehetőséget ad az ellenzéki (vagy akár korábban támogató) politikusoknak és aktivistáknak is, hogy ellenálljanak, és visszafordítsák a részleges változásokat. Ha egy országban részben megfordul az irány, a tekintélyelvűek észreveszik, hogy létezik vagy kialakulhat egy demokratikus többség. Amennyiben a történelmi, földrajzi kontextus és az alkotmányos berendezkedés ezt lehetővé teszi, akkor a tekintélyelvű fordulatot keresők számára a beteljesedett jogi forradalom tűnik a legelőnyösebb módszernek. Hogy mégis a fokozatos átalakulást, a parabolát vagy akár a két forma keverékét választják, azt jelzi, hogy vagy nem tehetik szabadon, amit akarnak, vagy megmaradt az elkötelezettségük legalább a formális ér-

telemben vett jogállamiság iránt. A liberális demokrácia mellett elkötelezett erők tehát ki tudják használni a folyamat fokozatosságában rejlő lehetőségeket vagy akár a vegyes folyamat lehetőségeit, hogy elkerüljék az elnyomó tekintélyelvű formák vagy autokráciák kialakulását. Nemcsak a teljesen kifejtett autokráciának, de a visszaesésnek és az erózióknak, sőt a hibridizációt magában foglaló jogi forradalmaknak is ellen kell és lehet állni. Magyarországon a jogi forradalom után most könnyen elképzelhető egy új jogi forradalom a hírhedt 2/3-os többség felhasználásával. Formálisan vajon milyen eljárás szerint zajlik le ez a forradalom: az új parlamenti többség felhasználásával vagy egy új, demokratikusabb eljárási modell alapján? Illetve tartalmában milyen új demokrácia jön létre? Az e kérdésekre adott válaszok eldönthetők, hogy új ciklus jön-e létre, vagy ez a logika megszakad.

JEGYZETEK

1. ARISTOTLE: *Politics*, Oxford – New York, Oxford University Press, 1995, III. könyv.
2. POLYBIUS: *The Histories*, Oxford – New York, Oxford University Press, 2010, 6. könyv.
3. PLATO: *Republic*, Oxford – New York, Oxford University Press, 1993, VIII. és IX. könyv.
4. ARISTOTLE (1. vj.), IV. könyv.
5. Niccolò MACHIAVELLI: *Discourses on Livy*, Chicago, University of Chicago Press, 1996, I. könyv, 2. fejezet.
6. Charles de MONTESQUIEU: *The Spirit of the Laws*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989.
7. *Uo.*, IX. könyv, I. fejezet.
8. Karl MARX: *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, New York, International Publishers, 1963.
9. *Uo.*, 3. fejezet.
10. Leon TROTSKY: *The Revolution Betrayed. What Is the Soviet Union and Where Is It Going?*, New York, Doubleday, Doran and Company, 1937. Mihály VAJDA: *Fascism as a Mass Movement*, London, Allison & Busby, 1976.
11. VAJDA (10. vj.).
12. Gaetano SALVEMINI: *Under the Axe of Fascism*, London, Victor Gollancz, 1936. Karl Dietrich BRACHER: *The German Dictatorship*, New York, Praeger, 1970.
13. Eduard BERNSTEIN: *Evolutionary Socialism. A Criticism and Affirmation*, trans. Edith C. Harvey, London, Independent Labour Party, 1909.
14. Lásd Colin Crouch két könyvét, amelyek ebben a kérdésben két különböző tézist képviselnek, két különböző periódusban: Colin CROUCH: *The Strange Non-Death of Neoliberalism*, Cambridge, Polity, 2011; *Globalization Backlash*, Cambridge, Polity, 2019.
15. Lásd: Arthur M. SCHLESINGER: *The Cycles of American History*, Boston, Houghton Mifflin Company, 1986; Herbert McCLOSKEY – John ZALLER: *The American Ethos. Public Attitudes toward Capitalism and Democracy*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1984; Jack M. BALKIN: *The Cycles of Constitutional Time*, New York, Oxford University Press, 2020, <https://doi.org/10.1093/oso/9780197530993.001.0001>.
16. BALKIN (15. vj.).
17. Colin CROUCH: *Post-Democracy*, Cambridge, Polity Press, 2004.
18. *The Breakdown of Democratic Regimes*, eds. Juan J. LINZ – Alfred STEPAN, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1978, <https://doi.org/10.56021/9780801820090>.
19. Max WEBER: *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*, Berkeley, CA, University of California Press, 1978.
20. LINZ–STEPAN (18. vj.).
21. *Transitions from Authoritarian Rule. Latin America*, eds. Guillermo O'DONNELL – Philippe C. SCHMITTER – Laurence WHITEHEAD, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1986, <https://doi.org/10.1353/book.72599>.
22. *Issues in Democratic Consolidation. The New South American Democracies in Comparative Perspective*, eds. Scott MAINWARING – Guillermo O'DONNELL – J. Samuel VALENZUELA, Notre Dame, Ind., University of Notre Dame Press, 1992, <https://doi.org/10.2307/jj.40478854>.
23. Juan J. LINZ – Alfred STEPAN: *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1996, <https://doi.org/10.56021/9780801851575>.
24. *Uo.*, 81–82.
25. LINZ–STEPAN (23. vj.).
26. Marcelo CAVAROZZI: Political Cycles in Argentina since 1955, in *Transitions from Authoritarian Rule. Latin America*, eds. Guillermo O'DONNELL – Philippe C. SCHMITTER – Laurence WHITEHEAD, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1986. Vö. Guillermo O'DONNELL – Philippe C. SCHMITTER: *Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1986.
27. LINZ–STEPAN (18. vj.).
28. Adam PRZEWORSKI: *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, <https://doi.org/10.1017/CBO9781139172493>.
29. O'DONNELL–SCHMITTER (26. vj.).
30. LINZ–STEPAN (18. vj.).
31. A lengyel események szerepéhez lásd: Andrew ARATO: Civil Society Against the State: Poland 1980–81, *Telos*,

- 1981, 23–47, <https://doi.org/10.3817/0381047023>; Andrew ARATO: *Empire vs. Civil Society: Poland 1981–82*, *Telos*, 1981, 19–48, <https://doi.org/10.3817/1281050019>.
32. Tunézia tárgyalásos formája, amely néhány év után autoritáriánus irányba fejlődött, Przeworskit tűnik igazolni. PRZEWORSKI (28. vj.). Linz és Stepan a tárgyalásos átmenet két típusát különbözteti meg: az egyik hagy autoritáriánus maradványokat (Tunézia), a másik nem (Magyarország). LINZ–STEPAN (23. vj.).
33. Lásd LINZ–STEPAN (23. vj.).
34. Ezt a különbséget Alfred Stepan gyakran hangsúlyozta. Alfred STEPAN: *Arguing Comparative Politics*, Oxford, Oxford University Press, 2001, <https://doi.org/10.1093/oso/9780199242702.001.0001>.
35. LINZ–STEPAN (23. vj.).
36. MAINWARING–O'DONNELL–VALENZUELA (22. vj.). Lásd LINZ–STEPAN (23. vj.).
37. Lásd Andrew ARATO: *Post Sovereign Constitution Making. Learning and Legitimacy*, Oxford, Oxford University Press, 2016, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198755982.001.0001>; Andrew ARATO: *The Adventures of the Constituent Power. Beyond Revolutions?*, Cambridge, Cambridge University Press, 2017, <https://doi.org/10.1017/9781316411315>.
38. Ehhez a fogalomhoz lásd Cas MUDDE – Cristóbal Rovira KALTWASSER: *Populism. A Very Short Introduction*, Oxford, Oxford University Press, 2017, <https://doi.org/10.1093/actrade/9780190234874.001.0001>.
39. Andrew ARATO – Jean L. COHEN: *Populism and Civil Society. The Challenge to Constitutional Democracy*, Oxford, Oxford University Press, 2021, <https://doi.org/10.1093/oso/9780197526583.001.0001>.
40. Wojciech SADURSKI: *Poland's Constitutional Breakdown*, Oxford, Oxford University Press, 2019, <https://doi.org/10.1093/oso/9780198840503.001.0001>.
41. A korábbi kritikákhoz lásd: Andrew ARATO: *Civil Society, Constitution, and Legitimacy*, Lanham, Rowman & Littlefield, 2000, <https://doi.org/10.5771/9780742573635>; ARATO 2016, 2017 (37. vj.).
42. Minderről lásd ARATO (41. vj.), 6. fejezet; ARATO 2016 (37. vj.), 4. fejezet.
43. Lásd Gábor HALMAI: *Perspectives on Global Constitutionalism. The Use of Foreign and International Law*, The Hague, Eleven International Publishing, 2014, 1.6.3. fejezet.
44. A magyar helyzetet kiválóan foglalja össze TÓTH Gábor Attila: *Nemdemokrácia. Az alkotmányjogi patológia és terápia alapjai*, Budapest, Oriold és Társai, 2024.
45. Nyilvánvalóan egy demokráciának nem kell gazdaságilag liberálisnak lennie, de mint TÓTH (44. vj.) meggyőzően bizonyítja, a liberális jogok legalább egy rövid, de fontos listájának érvényesülése nélkül a választási demokrácia egyáltalán nem működhet.
46. Karl Dietrich BRACHER: *The German Dictatorship. The Origins, Structure and Consequences of National Socialism*, London, Penguin Books, 1991.
47. A folyamatot és annak eredményét TÓTH (44. vj.) írja le, aki megpróbálja meghatározni a nemdemokrácia küszöbét.
48. HALMAI (43. vj.).
49. Colin CROUCH: *Post-Democracy*, Cambridge, Polity Press, 2004.
50. A 2011. év utáni módosítások számáról lásd TÓTH (44. vj.).